

115655

KRIGENS OKKUPASJONEN

L. ATMETALL OG TUNGT VANN, BOMBER OG SABOTASJE

A DEN ANNEN VERDENSKRIG brøt ut var Norsk Hydros ledelse selvsagt fullt klar over at begge krigførende parter ville ha sitt søkelys rettet mot selskapet, dets produksjon og dets salg. Kvelstoff var ikke mindre i 1939 enn i 1914, da tyskerne og franskerne konkurrerte om Norsk Hydros gunst, det om kvelstoff i de mest formålstjenlige former. Når det kom til stykket kunne kvelstoffgjødsel like bra som salpetersyre og ammoniumnitrat, og halvfabrikata for fremstilling av sprengstoff. Med ubåtblokade og tonnasje knapphet betydde det en styrkelse av krigspotensialen; hvert tonn kvelstoffgjødsel ga mulighet for å øke produksjonen av sprengstoff tilsvarende. Det var denne kvelstoffproduksjonens dobbelte betydning som forklarte kapprustningen som hadde sitt sted innen kvelstoffindustrien i Europa med den sidesettelse av alle hensyn til muligheter for avsetning og lønnsomhet.

Vår selskaps stilling under en mulig ny krig vurdert, regnet en selvsagt knapt med som et alternativ at Norge skulle bli direkte okkupert. Men en gjorde seg ingen illusjoner om eventualitetene hvor det gjaldt de midler de krigførende kunne tenkes å ty til for å fremme sine formål i en ny krig. En var fullt klar over at Norge som «the peaceful corner of Europe» var en illusjon. En var også klar over at Norsk Hydros anlegg i en slik situasjon kunne bli direkte krigsmål, selv om Norge ikke ville komme formelt med i krigen. Kvelstoffets utvikling hadde skapt en helt ny situa-

sjon fra forrige gang. Det var etablert et samarbeid mellom myndighetene og industrien for å beskytte kraftanlegg og industribedrifter som kunne tenkes å være særlig utsatte bombemål. Hydro erklærte seg villig til å bekoste anskaffelse av luftvernkanoner selv, bare det ble gitt anledning til å skrive av det de kostet. Men det var ikke lett å få det igjennom.

Først etter den annen verdenskrigs utbrudd lyktes det å få myndighetene helt med. I oktober 1939 ble det etablert militært luftvern på Herøya. Det var satt opp fire 40 mm Boforskanoner og ni Coltmitraljøser, alt bekostet av Norsk Hydro, og betjeningen, 75 mann i alt, var, bortsett fra sjefen og noen teknikere, folk fra bedriften. Fra mars 1938 var Rjukan med Vestfjorddalen organisert som egen luftvernkrets. Også her bygde oppstillingen på folk fra bedriften som ble trent opp teknisk og militært. Det var satt opp 3 batterier luftvernkanoner ved henholdsvis Krokan, Bakkenut og Møland, dessuten var det satt opp 7 mitraljøsetropper, hver med 2 à 3 mitraljøser, forlagt til Mosvann og Skarsfossdammen, Gvepseborg og Dalseter og ellers inne på fabrikkområdet. Det var også truffet en rekke tiltak som sprengning av bombesikker kommandosentral og bygging av splintsikre tilfluktsrom. Og for å hindre fly fra å bli nærgående hadde man vinteren 1940 spent en «gardin» over dalen ved Krokan. Klokkeshovd og Rjukan kirke på den måten at 3 grovere kabler som var strukket tversover på de nevnte steder, var forbundet med tynnere kabler som hang ned med kortere mellomrom til omkring hundre meter over dalbunnen.

Skulle krigen, som man hadde grunn til å tro, komme, ville Norsk Hydros stilling som nærings-satt ikke bare rent militært, den var vesentlig endret selskapsrettslig gjennom det intime samarbeid med det tyske konsern I. G. Farbenindustrie. Sammen med det i Sveits registrerte holdingselskap I. G. Chemie, Basel hadde Farbenindustrie 25 prosent av Norsk Hydros aksjekapital, avtalen av 1927 omfattet også fellessalg, og tyskerne hadde en mann i Hydros styre, Farbenindustries generaldirektør H. Schmitz. Her er altså en større infiltrasjon enn i 1914, men allikevel begrenset. Men vi bør samtidig være oppmerksom på at det i 10 år hadde eksistert et nært samarbeid mellom de tyske og britiske kvelstoffprodusenter og Norsk Hydro, den såkalte DEN-gruppen som det er gjort rede for tidligere og mer utførlig i et senere kapittel om omsetningen —, og at det omkring denne kjerne var bygd ut et internasjonalt kvelstoffkartell. Her var altså i høy grad et samarbeid over grensene uansett politiske motsetningsforhold. Norsk Hydro spilte en sentral rolle i dette samarbeid, noe som også bygde på Norges formodede nøytrale stilling i tilfelle av en ny krig. Hydro var således betrodde rollen å administrere kartellets avviking, hvis en krig skulle bryte ut mellom de større kontraherende parter.

I 1914 kunne Norsk Hydro uten anfektelser la hensynet til sin nære forbindelse med den ene krigførende part, nemlig Frankrike, få innflytelse på sine forretningsmessige disposisjoner og samtidig være på bølgelengde med den fremherskende opinion i landet, og det slapp å komme i konflikt med handelspolitiske eller andre nasjonale interesser. Man kunne på forhånd ikke uten videre gå ut fra at selskapets ledelse ville ha sin handlingsfrihet like ubeskåret i tilfelle av en ny krig, selv om det ikke var noen grunn til å tvile på ledelsens følelsesmessige innstilling. Både i Frankrike og i Storbritannia vurderte man forholdet med det resultat at myndighetene der rettet en diskresjonær forespørsel til Norsk Hydros ledere. Generaldirektør Aubert ble under et opphold i Frankrike sommeren 1939 spurt om hvordan Norsk Hydro ville stille seg i tilfelle av at Tyskland gikk til krig mot Frankrike. Han svarte uten forbehold at så langt det sto i hans makt ville Hydro levere alt det kunne til Frankrike. Kort etter ble generaldirektør Auberts neste kom-

mandert til London av advokat Bjarne Eriksen, gjennomsnittlig venn bedt om å komme over til London. Da det var en gammel forretningsforbindelse og god personlig venn, etterkom han straks anmodningen. Det viste seg at vedkommende opptrådte på vegne av den britiske regjering, og at han ville vite hvordan Hydro ville stille seg under en eventuell krig. Advokat Eriksen svarte at det ville overraske ham om det kunne være noen tvil med hensyn til generaldirektør Auberts innstilling. Han nært ikke noen tvil, og for sitt vedkommende kunne han berolige spørgeren. Denne bemerkelse at man i London var fullt på det rene med så vel hr. Auberts som hr. Eriksens personlige innstilling, men at man var redd for at den tyske innflytelse i Hydro var så sterk at den administrative ledelse ikke ville være sine egne herrer når det ble spørsmål om leveranser under en krig mellom Tyskland og Frankrike-England. Advokat Eriksen svarte beroligende også på dette og gjorde oppmerksom på at det bare var ett tysk medlem av styret, og at den direkte tyske del av aksjekapitalen bare utgjorde 12½ prosent. Han fikk for øvrig inntrykk av at britene allerede var orientert om det svar generaldirektør Aubert hadde gitt i Paris.

Krigen kom, og Norsk Hydro sa opp salgsavtalen med tyskerne. Hydro fikk også som oppgave å avvike det internasjonale kvelstoffkartell. Etter at Polen var rent over ende, gikk krigen i vest inn i den passive periode som er blitt kalt «skyggekriegen», «bluffkriegen», «krigen på liksom». Norges Rederforbund sluttet avtale om bortbefraktning av den norske handelsflåte til de allierte, og det ble gjort forskjellige henvendelser fra den britiske regjering om handelspolitiske forhold, men først og fremst var det malmtransporten som foregikk fra Narvik i norsk farvann som opptok de allierte og var det stadig gjengående krigs-politiske problem. Da utenriksminister Halvdan Koht 6. april 1940 i Stortinget gjorde rede for den utenrikspolitiske stilling sa han: «Norges absolutte vilje til nøytralitet er uforandret, og nøytraliteten er blitt upartisk hevdet. Det er inngått handelsoverenskomst med Tyskland og England, og en overenskomst med franskmennene er nær forestående. Disse overenskomster oppfylles upartisk og strengt nøytralt etter bokstaven. Ingen av de krigførende har øvet press

for å få oss til å fravike hevdelsen av

Hydros eksport av kvelstoffprodukter komte inn i bildet i denne periode av krigen. Det hadde sin egen kvelstoffindustri, og kvelstoffforbruket til lands var minimalt så lenge de kunne holde vakt i sine befestningslinjer og i Siegfriedlinjen, og tyskernes krig besto av ord i en propagandakrig. De kunne heller ikke under noe rimelig påvirkning eksportere kvelstoffprodukter fra Norsk Hydro. I det i fredstid bare hadde fått bagatellvanta.

I årene 1937—1938 og 1938—1939 eksporterte Norsk Hydro seg med temmelig nøyaktig ut på hjemmemarkedet og de nordiske landene, den annen halvpart på verden ellers. De eneste utenom Norden var USA, Egypt og Italia. Tyskerne forholdt seg avventende til eksporten, så var de aktive nok til sjøs, de var meget nærgående og senket endog norsk farvann. Mange skip ble også offer for deres nye våpen, de magnetiske miner, før de fant et middel mot disse. Vår eksport ble rammet av sjøkrigen, men nedgangen i eksport til oversjøiske land i regnskapsåret 1939/40, 79 000 tonn kalksalpeter eller nær 30 prosent, skyldes vesentlig at skipningsåret ble forsinket et kvartal og produksjonen forstyrret av den tyske besettelse av Norge. Det var et lag av advokat Eriksen utarbeidet et kontraktutkast som en eventuelt kunne pålegges en søknad om eksporttillatelse for kvelstoffprodukter til Storbritannia. Det ble ikke gjennomført, og etter 9. april ble konstatert brent sammen med andre «farlige»

tungt vann? Norsk Hydro satte i 1934 i gang det første anlegg i verden for fremstilling av tungt vann i teknisk målestokk. Til tross for det samarbeid mellom Norsk Hydro og I. G. Farben hadde dette ikke interessert tyskerne særlig grad, deres interesse var heller ikke den man kunne merke fra andre land. De små mengder som ble laget i de første årene 1934—1938 således bare tilsammen om alt gikk til forskjellige vitenskapelige institutter. Stoffets oppdager, amerikaneren professor Percy, som fikk Nobelprisen for denne opp-

finnelsen, mente først at det ville få sin egentlige betydning på det biokjemiske område. Generaldirektør Aubert delte da denne oppfatningen og var opptatt av tanken på om det tunge vann kunne få betydning for kreftforskningen, som opptok ham meget. Norsk Hydro skulle også senere gi midler til opprettelse av et kreftforskningsinstitutt. Da den storpolitiske situasjon i Europa ble tilspisset, var kjernefysikernes oppmerksomhet henledet på det tunge vann, og nå i Tyskland som i Frankrike og Storbritannia. Tyskerne var først ute. De gjorde etter krigsutbruddet flere henvendelser til Norsk Hydro. Produksjonen var nå kommet opp i 10 kg pr. måned, tyskerne ville ha 100 kg måneden! Det betydde at produksjonen måtte forseres, men Hydros ledelse ville vite hva tyskerne ville med stoffet. Det ville de selvsagt ikke ut med, og Norsk Hydro ga i februar 1940 beskjed om at det dessverre ikke var mulig å etterkomme tyskernes ønske. Kort etter sendte imidlertid den franske regjering gjennom rustningsminister M. Raoul Dautry en offiser fra sprengstoffavdelingen til Oslo med det oppdrag å spørre Norsk Hydros ledelse om den var villig til å overlate til Frankrike hele sin beholdning av høykonsentrert tungt vann, som da besto av 185 kg av konsentrasjon 99,60—99,90. Vedkommende offiser var M. Jacques Allier som etter krigens slutt ble formann i Norsk Hydros representantskap og senere medlem av styret, og for øvrig tok avgjørende del i forhandlingene om de franske aksjonærinteresser som førte til avtalen mellom Frankrike og Norge. Generaldirektør Aubert stilte straks hele kvantumet gratis til rådighet for den franske regjering og ga Frankrike prioritet på Hydros produksjon i de nærmeste år.

I en rapport som M. Allier skrev til rustningsminister M. Raoul Dautry om konferansen med generaldirektør Aubert, sier M. Allier at han henvendte seg til generaldirektøren som en venn av Frankrike, og at generaldirektørens svar var nettopp i denne ånd. Dr. Aubert sluttet konferansene med disse ord: «Hils statsminister Daladier fra meg og si at mitt selskap ikke vil ha en centime for det produkt som De skal bringe med Dem, før Frankrikes seier.»

Det var som følge av professor F. Joliot-Curies arbeid at M. Dautry gjorde denne henvendelsen. Joliot-Curie var opptatt av forsøk med å frigjøre

atomener. En pakning av en del av de såkalte
metallene. Forskerne viste at tungt vann var
et svært egnet kjempestoff når det gjaldt å bremse
neutroner i en kjerneprosess til å gå kontinuerlig. En
pakning av de 185 kg foregikk i største kjerne-
kraftet fra Rjukan til den franske ambassade i
Oslo og videre med fly. En fryktet for tyske
spioner, og på Fornebu arrangerte man det slik
at det så ut som beholderne med tungt vann ble
sendt med flyet til Amsterdam, mens de i virke-
ligheten ble ført usett over på et fly som skulle til
Edinburgh. Fra Skottland ble de verdifulle kolloid
sendt til Paris. Da tyskerne invaderte Frankrike som
meren 1940, ble tungt vann sendt i England etter
rustningsministeriets ordre. En av de som ble
forskerne L. Kowarski og Hans Halban, som sam-
men med Joliot-Curie hadde i 1940 hadde tatt
patent på en uransgass som eller atommille for
fremstilling av en rekke nye radioaktive stof-
fer ved bruk av en neutroner som moderator. I
England fikk de støtte fra Norsk Hydro stor
betydning for den britiske forsøk som pågikk ved
universitetet i Cambridge under krigen.

KRIGSHANDET. 1. APRIL - 2. MAI 1940

Både Herøya og Rjukan har vært i planleggingsarbeid i april, Herøya ved å etablere et nytt anlegg i fjord, Rjukan har planlagt å etablere et nytt anlegg i fjord, og den strategiske planleggingen for forbindelsen mellom de to anleggene.

Men det var en militært foranstaltning. De hadde bare til oppgave å holde flyt på en sikker og trygg avstand, mens de samlet seg. De gikk inn i de strategiske militære operasjoner.

Da meldingen om det tyske angrep kom, var klokken midnatt 8. april. Varde og de andre befesninger allerede i kamp, og fabrikkene på Herøya ble beordret mørklagt og fabrikkarbeiderne ble bemannet. De militære operasjoner utviklet seg utenom Herøya. Men det var et stadig flytrekk over området. Man gjorde sitt beste for å bringe alt militært utstyr og ammunisjon unna tyskerne, som måtte forutsettes å besette distriktet i løp av dagen. Det skjedde 16. april via Larvik.

Mens menneskene på Herøya så vidt fikk lukte krutt, skulle Rjukan bli et av de mest kjente

forberedte seg for å angripe, og det som holdt lengst
 på, var på slutten, etter at de allierte tropper var
 kommet ut av Sør-Norge. 4. brigade hadde over-
 gitt seg i Narvik, og kamphandlingene på Vest-
 llandet, i Møre og Romsdal var innstilt — ble for-
 størret av Vestfjorddalen oppgitt. Kommanderende
 general var da i Trondheim. Da de militære operasjons-
 saken, kaptein Nagel og major Lowzow, ba om
 direktivet, kom svaret:

Kan ikke gi noe direktiv. Handle etter beste skjønn! Om kvelden 2. mai besluttet de to militære sjefer å oppløse sine styrker og bringe materiell og personell unna. Man orienterte politimesteren og varaordfører A. Scheie. Oppløsningen av troppene foregikk i raskt tempo natten til 3. mai, og det lyktes å trekke seg ut av stillingene uten at tyskerne fikk rede på det. Soldatene kledde seg sivilt og dro til sine hjemsteder, materiell ble demontert og dels gjemt bort, offiserene dro innover Hardangervidda.

Det var bare halv mobiliseringsstyrke, 110 mann, ved luftforsvaret på Rjukan 9. april, fordi de utskrevne mannskaper var dimittert i mars måned. Allerede 13. april overga I.R. 3 seg, og tyskerne besatte Kongsberg. Mange av gutta fra Heistadmoen dro over til Rjukan, slik at major Lowzow da han kom til Rjukan 16. april, kunne organisere en infanteribataljon, riktignok bare på 220 mann. Han ble mott av ordren fra HOK om å trekke seg nordover med alt brukbart personell og utstyr, siden Telemark regiment og 3. divisjon hadde overgitt seg. Man var mer eller mindre ferdig til oppbrudd, og en avdeling var allerede på vei til Numedal da det ved M. J. Alliers formidling kom kontraordre fra 4. divisjon: «Rjukan forsvares med alle midler. Allierte stridskrefers inngripen krever at Norsk Hydros fabrikket forblir på norske hender. Øverstkommanderende sørger for ved hjelp av tropper i Telemark og fabrikkens ressurser å sperre tilgangen til Rjukan». Da ble det å begynne på igjen. Tyskerne truet med bombing og forsøkte å få forhandlingene i stand. Da det ikke førte til det ønskede resultat, trakk de sammen større styrker og gikk hardere på med fly og artilleri. Tyskerne hadde samlet omkring et par tusen mann i avsnittet da den norske forsvarsledelsen fikk den nevnte beskjed 2. mai og oppga kampen.

Om formiddagen 4. mai rykket de tyske beset-
telsestropper inn i Rjukan, det var 800 mann som

Hardangerviddas øde og snø var til hjelp for nordmenn under krig og okkupasjon.

ble innkvartert på skolene, i ungdomsherberget og i internatet.

Slik forløp første fase i Rjukan dramatiske historie i krigsårene. Rjukan var, som sagt, den siste skanse som falt i Sør-Norge i 1940 — og måtte falle trass i relativt god beredskap og stor innsats fra militære og sivile. De norske hadde i alt 1 fallne og 6 sårede og 1 savnet soldat som antagelig var gått i en råk i Tinnsjøen. De norske militære styrker i Vestfjorddalen hadde vært en ubehagelig hindring for tyskerne. Det blir også åpent bekreftet i det som «Deutsche Zeitung» 28. mai skriver om kampene. «Allein das Industriegebiet bei Rjukan bot noch Schwierigkeiten. Dort hatten sich neben den regulären norwegischen Truppen fanatisierte Osloer Studenten und andere Freiwillige aus dem Lande zu Streifkorps zusammen getan, die den kämpfenden Vormarsch der deutschen Truppen teilweise erheblich aufzuhalten verstanden.

Immerhin hatte sich Rjukan mit einem wichtigen Salpeterwerk am 4. mai (3. mai) ergeben.»

Driften ved Norsk Hydros fabrikker på Rjukan var i disse bevegede dager helt uregelmessig, og produksjonen var på det nærmeste innstilt. Dette betydde igjen sterkt nedsatt ferdigproduksjon på Herøya. På Notodden gikk driften stort sett som ellers. Et hell kan man vel si det var under disse forhold at vannsituasjonen var så dårlig. Magasinet i Mosvann var nesten tomt, og snøsmeltingen begynte i 1940 først ut i mai. Kraftstasjonene gikk med redusert ytelse og leverte elektrisitet til Samkjøringen. 10. mai kom fabrikken i normal drift igjen.

Når tyskerne ikke satte i gang bombing og gikk hardere frem i Rjukanområdet, skyldtes det nok at de var interessert i at det ikke ble anrettet større ødeleggelse på fabrikkene. Det var også den norske motstand som helt klart var et faktum, og det var et

moment som den kunne utnytte i sin planleggelse samtidig som den nettopp for å skåne fabrikkområdet opprettet forsvarsstil og den mest mulig framskutt. — I betraktning av den interesse man skulle tro at den tyske ledelse hadde i Norsk Hydro, varte det forbausende lenge før de tyske representanter opptrådte i Solli. Den tyske representant som meldte seg var sjefen for V. H. W. i Norge, oberstalløytnant Wintzer, som var i Norge på oppdrag i Herøya. Det var i begynnelsen av 1940 da den norske industri hadde dog allerede i 1940. Den tyske representanten Oster ens ærend til Oslo. Den tyske ledelsen i Norsk Hydros norske ledelse beklaget at den tyske ledelsen var brakt i. Det var den tyske ledelsen som ble satt inn som det tyske styremedlem i Norsk Hydro. Han var for øvrig en representant for de tyske interesser som Norsk Hydros norske ledelse bare hadde gått å si om etter befrielsen, da det ble reist rettsak mot ledelsen av Farbenindustrie. Stort sett merket ikke Norsk Hydro i de første par måneder etter 9. april mer til tyskerne enn andre norske selskaper av tilsvarende størrelse og betydning. På en måte var dette bemerkelsesverdig etter Terbovens forordning om forvaltning av «fiendens formue» som kom allerede i august 1940. Etter den kunne det innsettes forvaltere, «Treuhänder», i selskaper som eides eller ble «behersket» av fiendtlig formue, eller «når den eksisterende ledelse ikke byr tilstrekkelig sikkerhet for at foretaket tar hensyn til de interesser som rikskommissariatet har å varende». Nå eide jo franskmennene hele 58,7 prosent av Norsk Hydros aksjekapital pr. 9. april, og tyskerne kontrollerte dertil 25 prosent. Bedrifter med britiske kapitalinteresser som De-No-Fa, Lilleborg og aluminiumindustrien ble satt tysk forvalter. Men altså ikke Norsk Hydro. Det kom nok av at Frankrike var besatt av tyske og således allerede var under tysk kontroll og at tyskerne fant det mest formålstjenlig å ha sine særlige interesser gjennom Farbenindustrie. Men det var klart at det forvaltningsmessige i Norsk Hydro ville være avhengig av den tyske ledelsen. Den tyske ledelse kom til å innta ved at den tyske okkupasjonsmakten la særlig vekt på

HYDRO I TYSKERNES LETTMETALL-PLANER

Det kan ikke være noen tvil om at det som skjedde i forbindelse med slike viktige avgjørelser som Lettmetall ikke var til å hindre fra norsk side, for til ble de tyske kraftutbyggings- og lettmetallplanene i Norge tillagt for stor vekt på tysk side. I den tyske ledelse var i Norge, var disse planene den tyske ledelses hovedformål. Med kledelig ubeskjedenhet informerte tyskerne gjennom taler av Terboven og artikler i tyske tidsskrifter som «Hansa» at de allerede sommeren 1940 hadde sine planer i orden for samordningen av norsk og tysk økonomi. Den norske vannkraft spilte her en stor rolle både på kortere sikt for krigens formål og på lengre sikt som supplement til Tysklands egne naturressurser. Den situasjon og de muligheter som forelå for tyskerne i så henseende kommer klart frem i et intervju jubileumbokens redaktør hadde med generaldirektør Sigurd Kloumann i forbindelse med hans 60 årsdag. Intervjuet er inntatt i Aftenpostens morgengnummer 30. juni 1939. Generaldirektør Kloumann gir her først uttrykk for de muligheter Norge har for den kraftslukende aluminiumproduksjon gjennom vår vannkraft. Men andre hensyn enn de økonomiske var avgjørende for de store industrilandene, først og fremst militære. Og Norge ble stående med en kapasitet på 35 000 tonn, hvorav 2500 tonn ble forbrukt i landet, og resten var for eksport. Det var meget slitensomt å få avsatt selv dette kvantum. Toll, importforbud og kvoter stengte for aluminium som for kvelstoff og andre elektrokjemiske og elektrometallurgiske produkter. «Tyskland og dets aluminiumsforsyning er et eksempel,» heter det. «Dets forbruk er ca. 200 000 tonn, hvorav det selv produserer 165 000 tonn. Det har importforbud, men leilighetsvis blir det plass på clearingen for noen tonn eksport. Her kan det jo ikke være spørsmål om økonomi. Det må bli dyrt aluminium i forhold til hva vi kan lage den for. Hvis det brukes bare kraft til kraft, går det med 10 millioner tonn å gjøre. Det må tiere sterkt på landets forekomster. Men vannkraften vår er der jo. Den er evig. —

Det lå en åpenbar sannhet i dette som tyskerne var fullt oppmerksom på da de satte seg fast i Norge, etter deres mening i 1940, for godt. Derfor skulle norsk vannkraft nå utbygges

i stor stil, og da kraftoverføring direkte til Tyskland ennå ikke var innen de tekniske muligheters grenser, innstilte tyskerne sine planer på fremstilling av aluminium og magnesium i Norge. De lot til å være godt orientert om norske vannkraftkilder og prosjekter som lot seg realisere med minst mulig tidsspille. Til å begynne med virket det nærmest som om tyskernes opptatthet av emnet norsk vannkraft var et ledd i deres propaganda. Egentlig kunne nordmenn ikke ha noe imot at tyskerne etter å ha besatt Norge la særlig interesse i å bygge ut norsk vannkraft. Det var først da tyskerne selv avslørte at dette først og fremst var et ledd i deres lettmotallplaner at betenkelighetene meldte seg. Men til å begynne med var det bare tale om vannkraftutbygging, om utnyttelse av muligheter som «den norske av England avhengige politiske ledelse hadde forsømt». Det var slik Terboven fremstilte det. Han tok seg personlig av denne saken og holdt offentlige foredrag om «Norges muligheter gjennom sin vannkraft», som nå skulle bli utnyttet. Propagandaen var så grov og naiv at folk smilte. I et av foredragene fortalte Terboven at han hadde nedsatt et «Arbeitsgemeinschaft für die Elektrizitätsausbau Norwegens». Tre fremtredende norske industri- og elektrisitetsfolk var med i die Arbeitsgemeinschaft. Det var gode nordmenn. Vi skal være oppmerksom på at dette var før 26. september, da Terboven oppløste de politiske partiene og utnevnte sine kommissariske statsråder. Etter dannelsen av Administrasjonsrådet og Nemnda for Industri og Omsetning ble parolen å «holde hjulene i gang». «Det er av den aller største betydning at nærings- og samfunnslivet ikke bryter sammen, men at det tvert imot sørges for at disse interesser blir tilgodesett så godt de overordentlig vanskelige forhold gjør det mulig», heter det således i en skrivelse fra Administrasjonsrådet til Norges Bank. Det var en naturlig, en selvfølgelig innstilling. Livet skulle leves videre også i det besatte Norge. Men «livet» bygde i disse første månedene av den tyske besettelse på den sørgelige illusjon, at vi skulle kunne ordne våre egne anliggender som det passet oss best, bare våre handlinger ikke kom i direkte konflikt med okkupasjonsmaktens militære interesser. Terbovens forhandlinger med partigruppene i Stortinget skulle jo avsløre at her var naiviteten på norsk side, ellers trøstet vi oss her hjemme i denne

tiden med at tyskerne «er jo så naive». Og i sin brutale tale 26. september avslørte Terboven også sitt virkelige sinnelag og sine virkelige hensikter.

I slutten av oktober 1940 ble de norske medlemmer av Terbovens nevnte komité kalt inn til et møte i Stortinget hvor de tilstedeværende ble presentert for en hr. generaldirektør Heinrich Koppenberg. Terboven fortalte at det var utarbeidet store planer for vannfallsutbygging og industrireising i Norge, og at Koppenberg var mannen som skulle stå i spissen for gjennomføringen. Denne la så frem tyskernes lettmotallplan for Norge. En rekke kraftanlegg som var påbegynt, som Aura, Osa og Tyin, skulle fullføres, hvor det var mulig etter utvidede planer. Saudefallene og Glomfjord skulle utvides og nye kraftanlegg reises, i alt omfattet planen 530 000 kW. Og denne kraft skulle brukes til fremstilling av aluminium. Nye fabrikker med kapasitet 175 000 tonn skulle bygges, slik at vår samlede kapasitet kom opp i 200 000 tonn. Det skulle gjennomføres på halvannet år. I begynnelsen av 1942 skulle det flyte aluminium av de nye ovnene, slo hr. generaldirektør Koppenberg fast.

Etter dette møte var man klar over tyskernes egentlige hensikter. De kunne i dobbelt forstand bli en trusel mot norske interesser. Det var «krigsindustri» tyskerne her ville bygge opp i Norge med de følger dette kunne få, og prosjektene var av så uforholdsmessig store dimensjoner at man også måtte tenke på de forstyrrelser gjennomføringen kunne få økonomisk og sosialt. Man var jo også redd for at Norge skulle bli tvunget med i finansieringen. Medlemmer av Terbovens nevnte komité og Norges Banks ledelse gjorde forgjeves forestillinger overfor Terboven og den tyske Riksbankledelse om de farlige konsekvenser planens realisering kunne få. Prosjektets kostende ble oppgitt til 134 milliard kroner, hvorav 34 milliard kroner skulle falle på utgifter i Norge og 1 milliard på maskinelt utstyr fra Tyskland.

I Tyskland ble det for realiseringen av disse planene dannet et selskap, Nordische Aluminium-Aktiengesellschaft, aksjekapital 20 millioner riksmark, som ble kontrollert av Göring-institusjonen Bank der Deutschen Luftfahrt. Denne banken hadde etablert et datterselskap i Paris og overtatt Hollandsche Buitenland Bank. Bak Nordische Aluminium sto ellers I. G. Farbenindustrie, Bayerische Motorenwerke og Junkerwerke. Som hoved-

selskap i Norge ble sommeren 1941 dannet A/S Nordag med aksjekapital 35 millioner kroner.

Tyskerne hadde ingen hemninger når det gjaldt å skaffe seg de vannkraftkilder de hadde kartet sine egne på. De regnet fra først av med at de ville bygge noe som «sine». Generaldirektøren i Norsk Hydro fortalt at da en av de tyske representanter først gang la ut om planene, måtte han uttrykke seg med: «Aber Tyin gehört zu uns!» Men tyskerne var nærmest uforstående på ham, fant det vanskelig å ta pause og fortsatte sin utlegging. I januar 1941 ble også tenkt at de kunne ta over anlegget fra Norges Bank gjorde krav på anlegget. Men det ble ordnet slik at Finansdepartementet og Norges Bank på vegne av

Norsk Hydro overtok anlegget. Tyinfallene i forbindelse med det tidligere samarbeidet med Badische og beholdningen var skismaet. Konsesjonen var opprinnelig for 90 år, men det var tilleggskonsesjonen av 1920 som ga anledning til å utvide anlegget fra 88 000 kW beregnet 88 000 kW til 150 000 kW. I den første tiden ble det bare drevet mindre arbeider, men fra 1920-årene av hadde det pågått et kontinuerlig utbyggingsarbeid. Tunnelarbeidet var utført, og Norsk Hydro beregnet at anlegget kunne være helt ferdig på mindre enn 2 år. Det var så langt utarbeidet planer for utnyttelse av Tyin-fallet til kvelstøttfremstilling etter ammoniakkeprosessen. Men disse ble oppgitt på grunn av utviklingen i aluminiummarkedet. I årene umiddelbart etter krigen ble det ført forhandlinger mellom kommunen og Oslo kommune om salg av anlegget til Oslo bysveier. Hydro tilbød kommunen ankeret for 125 millioner kroner, hvilket var 3,2 millioner kroner mindre enn hva A/S Tyinfaldene og A/S Tyin byggeselskap hadde kjøst Hydro. Kommunens vedkommende var mer interessert i utbygging av Holsvassdraget. I begynnelsen av september 1940 meldte avisene at Oslos konsesjon på utbygging av Hol var i orden, samtidig som det beskjed fra «Pressabilderne» den tyske pressesensuren i Oslo, at det ikke var ønskelig at diskusjonen om Hol-Tyin ble forklart. Samkjøringens kraftutvalgskomité ble i januar 1940 sagt at det var rasjonelt og økonomisk riktig at Norge ble helt avhengig av strømmen, og at det senere måtte bli en avgjørelse om å gjøre hvilket av de to alternativet Hol eller Tyin

som måtte gis seg best for Oslos spesielle forhold. Husoppvarming etc. Det ble samtidig godtgjort at Tyin var et meget lønnsomt utbyggingsprosjekt. Etter komitéens beregning ville kraften fra Tyin (omtrent bygd med 150 000 kW) koste 0,98 øre pr. kWh, for Hol (med 157 000 kW) 0,84 øre. Basert på Hydros tall ville kraftprisen for Tyin bli 0,80 øre pr. kWh.

Men det var kunne det ikke nytte med påskudd om å selge Tyin unna tyskerne. Salg til A/S Nordag for 17,5 millioner kroner ble besluttet på en fullstendig i A/S Tyinfaldene 25. oktober 1941. Allerede i november 1941 var det befaring på området av Koppenberg selv og en tysk utbyggings ekspert. Ved salget oppsto et regnskapsmessig tap på tilsammen 3,23 millioner kroner som ble avskrevet i A/S Rjukanfos' bøker.

Men Hydro slapp jo ikke så billig. Prisen for samarbeidet med Farbenindustrie ble større enn som så.

I TYSKERNES MAKT

På hovedkontoret festet man seg ved at det var Herøya som først og fremst var gjenstand for tyskernes interesse. Dit gikk Wehrwirtschaftsstabsstefens første tur, og dit gikk en rekke tyske herrers turer utover sommeren. Wehrwirtschaftsstab utba seg også meget tidlig oversiktsplaner over Herøya. Men det var først etter det nevnte møte i Stortinget at tyskerne ropet at de også hadde sine spesielle planer i forbindelse med Norsk Hydro. Etter høsten tok de fastere form, i november fikk den avgjørende besiktigelse av Herøya sted, og Norsk Hydro ble forelagt planer om bygging av fabrikk for fremstilling av aluminiumoksyd av kladon, aluminium og magnesium foruten flere hjelpeanlegg. Kraft skulle skaffes ved utbygging av Marsvassdraget som tilhørte Staten. Det skulle dannes et eget selskap som Norsk Hydro skulle delta i. Planens dimensjoner går frem av at det første fullstendige omkostningsoverslag som forela i juni 1941, viste en totalsum av 268 millioner kroner.

Hydro kom altså til å skille seg av med Tyinfallene. Det annet vannfallskompleks som Hydro overtok fra Badische, Matrefallene, ble som nevnt solgt til et konsortium under første verdenskrig. Norsk Hydro beholdt imidlertid pant i fallene for

kr. 1 125 000,---. Deflasjonskrisen og bankkrisen etter den første verdenskrig førte til at Hydro i realiteten måtte overta A/S Matrefaldene igjen. Tyskerne gjorde noen forespørsler om Matrefaldene, men Norsk Hydro solgte sine interesser i A/S Matrefaldene til Bergens Lysverker, og i august 1944 blir overdragelsen endelig ordnet. Hydro mottok 1,01 mill. kroner til innløsning av den nevnte pantobligasjon.

Det store spørsmål etter krigen var: Kunne Hydro ha unngått å delta i tyskerne lettmetallplaner?

Norsk Hydros generaldirektør Bjarne Eriksen ble også stilt dette spørsmål etter krigen, da Norsk Hydros deltagelse i lettmetallplanene og Norsk Hydros forhold for øvrig under krigen var gjenstand for offentlig undersøkelse. Han kunne ikke gi noe helt bestemt svar, da de første avgjørende forhandlinger ble ført av avdøde generaldirektør Axel Aubert og formannen i styret, hæradshefing Marcus Wallenberg, og disse forhandlinger hadde vært helt muntlige. Generaldirektør Eriksen sa i sin forklaring at han etter sitt kjennskap til Aubert og etter sakens senere utvikling, da han selv hadde anledning til å følge den, gikk ut fra at generaldirektør Aubert hadde gjort alt hva han kunne for å motvirke de tyske planer i forbindelse med Hydro. Han hadde også inntrykk av at generaldirektør Aubert følte det slik at han handlet under tvang, og det ble også fra tysk side rettet direkte trusler mot Aubert. Generaldirektør Aubert kjente tyskerne og gjorde seg neppe noen illusjoner om hensynsfullhet fra deres side. Det var tydelig etter uttalelser Aubert kom med, at han handlet etter det bestemte inntrykk at tyskerne med alle til rådighet stående midler ville se sine planer gjennomført. Han kunne ha gått, sagt opp sin stilling. Generaldirektør Aubert overveiet sikkert denne utvei. Når han valgte å bli stående var det etter generaldirektør Eriksens oppfatning fordi han mente at det ville være både i landets og selskapets interesse. Generaldirektør Aubert kviet seg dog så sent som da kontraktene skulle underskrives. Men han tok den bitre beslutning og underskrev fordi han ikke så noen annen utvei.

Det er vel også helt opplagt at om generaldirektør Aubert hadde protestert og gått, ville tyskerne

allikevel ha fremmet sine planer på Herøya. Det tør være ikke mindre opplagt at det hadde sine store fordeler for dem som var knyttet til Norsk Hydro og selskapet den hele tid forble under norsk ledelse, en norsk og nasjonalsinnet ledelse. Vi tror nok Aubert tok mal av seg selv i forhold til tyktene, da han tok sin beslutning og la sin brødt ryg til. Han hadde stor autoritet blant i G. Farbenindustries folk, og han hadde sikkert ikke mindre muligheter for å gjøre seg gjeldende i en situasjon overfor andre tyskere enten det var Terbovens eller Falkenhorsts folk. Vi har eksempler fra okkupasjonen på at tyskerne med sitt disiplinære instinkt var svake overfor bestemt opptreden. Høyesterettsdommer Ferdinand Schjelderup siterer i sin bok «På bred Front» fra direktør Gunnar Jahns dagbok: «Det er som jeg sier, tyskerne bøyer seg alltid når de treffer en mann som sier fra, for de sier da: Er ist doch ein Kerl.» Dette kan også anvendes på generaldirektør Aubert. Han var en *Kerl*.

Det ble i generaldirektør Bjarne Eriksens forklaring gitt en rekke eksempler på at selskapets arbeidere og funksjonærer hadde en god støtte i selskapets ledelse i vanskelige situasjoner under okkupasjonen. Dette virket også tilbake på de ansattes moral. De kunne føle seg tryggere i bevisstheten om å kunne stole på den øverste ledelse. Det fremkom stadig beskyldninger fra tysk side overfor generaldirektør Eriksen for han ble i tvil, om sabotasje av arbeidere og ingeniører. Ved fast og myndig opptreden kunne slike beskyldninger tilbakevises, og i et par tilfelle hvor gruppen av arbeidere var arrestert, lyktes det ved inngrepp fra generaldirektørens side å få dem løslatt.

Den beste attest har Norsk Hydro og ledelsen fått i en innberetning fra en tysk arbeidsleder på Herøya som ble tilgjengelig etter befrielsen.

Die Einstellung der Norsk Hydro ist eine solche, dass dieser Zwang unter allen Umständen zu überbleiben hat. Es ist anzunehmen, daß die Einstellung in irgendeiner Form auch den Arbeitern bekannt geworden ist und ihnen den Rückhalt in ihrer Disziplinlosigkeit. Wir haben dafür ja keine Beweise, sind jedoch geneigt, dies aus dem Verhalten der Leute zu schliessen.

Denne antagelse, at arbeiderne var kjent på innstillingen hos ledelsen, var sikkert riktig. At selskapets ledelse hadde tilstrekkelig til å gripe inn

var allikevel ikke alltid tilstrekkelig. En rekke av selskapets arbeidere og funksjonærer ble arrestert og satt inne i kortere eller lengre tid, eller de måtte flykte av landet. Men her gjelder det regelmessig folk som var opptatt med det som het «illegalt» arbeid. Det er senere blitt avslørt at Hydros generaldirektør og høyere funksjonærer gjentatte ganger var i faresonen, og tyskerne på sin side har hatt støtte av ikke-nazister blant folk som representerte I. G. Farbenindustrie. En ting er det at Norsk Hydro forble under norsk ledelse, og at selskapet like til det siste kunne yte menneskelig og økonomisk støtte til hjemmefrontens arbeid, sist i mars 1945 da det ble stilt i utgangspunkt til hjemmefrontens disposisjon.

I årsberetningen for disse årene, som ble lagt frem av styret etter krigen, sies det:

«Vårt selskaps ledelse hadde lenge for å lenge hatt under overveielse å opprette en norsk lettmetallindustri i tilslutning til selskapets kvelstoffanlegg og hadde i den anledning vært i forbindelse med I. G. Farbenindustrie om ervervelse av lisens. En avvisning av å delta i de nye lettmetallanlegg kunne derfor ikke begrunnes med tekniske og økonomiske betraktninger, men ville fra tysk side bli oppfattet som en direkte utfordring mot okkupasjonsmakten med hel overtagelse og tysk ledelse av vårt selskap som nærmeste konsekvens, og uten at gjennomføringen av de utarbeidede planer dermed allikevel kunne hindres. Hertil kom at en overtagelse av selskapet under tysk ledelse måtte befraktes i høy grad av den uforutsiktelige fare for bombing av Hydro i tyskjetegne anlegg. Stilt overfor en slik tvangssituasjon måtte selskapet bøye seg for de fremste krav. Anleggene fortsatte for øvrig en meget lang byggetid og var, hvis de skulle komme i drift før krigens avslutning, meget lett sårbare gjennom sabotasjeakter på grunn av sine lange kraftledningsforbindelser og elektrifiseringsanleggets omfintlige karakter.»

TYSKERNE SETTER FRANSKMENNENE I TILTAK

Krigsutviklingen med tyskernes okkupasjon av Norge og Frankrike (i den første tid med bistand av Frankrike i to soner) førte med seg et nytt og nære forhold hvor det gjaldt Norsk Hydro. Det var styre, representantskap og generalforsamling som

direkte forbindelse med de franske medlemmer av styre og representantskap ble brutt for den tid okkupasjonen av Norge og krigen varte. Det ble ikke holdt regulære styremøter i Paris, når vi ser bort fra det møte som var arrangert av tyskerne i forbindelse med Lettmetall-affieren og kapitalutvidelsen. Det var også sjelden styrets formann hadde anledning til å komme til Oslo fra Stockholm. Styremøte ble derfor som regel satt med de norske styremedlemmer generaldirektøren og skipsreder Thos. Fearnley som eneste deltagere og generalsekretæren Garben som styrets sekretær. Til å begynne med ble det ført til protokolls: «Det har vært anledning til å komme i forbindelse med de øvrige medlemmer av styret.» Da Thos. Fearnley ble arrestert av tyskerne og sendt til Grini og deretter på generalforsamlingen i 1941 gikk ut av styret, kom styremøtene ofte til å bli holdt med generaldirektøren som eneste deltager. Det var således tilfelle ved det viktige møte 4. april 1941 da deltagelsen i Nordisk Lettmetall A/S ble besluttet. Det skulle ellers komme til å skje store og plutselige forandringer i selskapets ledelse. Generaldirektøren i Banque de Paris, Horace Finaly, hadde som jøde intet valg da tyskerne rykket inn i Frankrike, han flyktet til USA for å redde livet. I plassen etter ham satte tyskerne inn direktør i Farbenindustrie H. Oster. På generalforsamlingen 12. desember 1941 ble det meddelt at generaldirektør Aubert hadde besluttet å trekke seg tilbake fra stillingen som generaldirektør ved driftsårets slutt, men ville bli stående som medlem av styret og selskapets konsulent. Etter forslag av generaldirektør Aubert ble høyesterettsadvokat Bjarne Eriksen valgt til ny generaldirektør. Det var en ubrutt tradisjon at generaldirektøren var medlem av styret, og i overenstemmelse hermed ble Bjarne Eriksen valgt inn i den ledige plass etter Thos. Fearnley. På neste generalforsamling forela melding fra hæradschef Marcus Wallenberg om at han av helbreds-hensyn ville trekke seg tilbake som medlem av styret og styrets formann. Som ny formann ble dr. Axel Aubert, og i den ledige plass i styret gikk tyskerne inn sjefen for Farbenindustries produksjon i Norge, W. von der Bey. 23. august 1942 ble generaldirektør Bjarne Eriksen arrestert, etter at han hadde nektet å fortsette produksjonen av tungt vann, og sendt til Tyskland. Dr. Axel Aubert overtok da generaldirektørens funksjoner.

Ikke lenge etter, 16. desember 1943, døde Aubert. Representantskapet oppnevnte professor J. Bache-Wiig som nytt medlem av styret. I den årsberetning som ble utarbeidet etter befrielsen heter det:

«Ved dr. Auberts død i desember 1943 ble det fra selskapets norske ledelse rettet en inntrengende henstilling til professor J. Bache-Wiig om å tre inn som styremedlem etter dr. Aubert — en henstilling som hr. Bache-Wiig til slutt bøyet seg for. Samtidig ble den daglige ledelse overtatt av et direktorat, bestående av generaldirektorens nærmeste medarbeidere. — Under de stadig vanskeligere forhold i de siste krigsår falt ansvaret ved selskapets ledelse på styrets formann, hr. professor Bache-Wiig, og direktoratet. Vi vil gjerne bringe disse herrer en varm takk for deres fortjenstfulle arbeid til varetagelse av selskapets interesser i denne vanskelige tid.»

De første henvendelser til Norsk Hydro om lettmetallplanene kom gjennom representanter for Farbenindustrie og til generaldirektør Aubert personlig. I referatet i styreprotokollen for møte 2. oktober 1940 finner vi det første spor av planene. I møtet deltok formannen Marcus Wallenberg, dr. H. Oster «som representant for Farbenindustries interesser», Thos. Fearnley og generaldirektør Aubert. Det blir da, foruten bevilgning av 50 000 kroner til forsøksdrift med forkoksning av Svalbardkull, stilt til rådighet 55 000 kroner til installasjon av et forsøksanlegg for fremstilling av leirjord av labradoritt ved Eidanger Salpeterfabriker. Og som siste post bevilges 250 000 kroner til Norgeshjelpen for de skadelidte distrikter.

Det er ikke nytt styremøte for 4. april 1941. Men i mellomtiden var det jo skjedd viktige ting. Det er ført til protokolls:

«År 1941, den 4. april avholdtes styremøte i Oslo. Tilstede var: generaldirektør dr. Axel Aubert og skipsreder Thos. Fearnley. Tilstede var likeledes sekretær Garben. Generaldirektøren refererte telegram av 28. mars 1941 fra styrets formann, hr. Marcus Wallenberg, som gav sin tilslutning til nedenstående beslutning. Endvidere opplestes telegram av 31. mars 1941 fra herrerne Schmitz og Oster der likeledes erklærer sig enig i det fremsatte forslag. — Styrets medlem, hr. L. Wibratte, hadde overfor Styrets formann i nærvær av advokat Eriksen bifaldt efterfølgende beslutning. — Generaldirektør Aubert og skipsreder

Fearnley stemte muntlig for nedennevnte beslutning:

Aktietegning *Nordisk Lettmetall A/S.*

Styret beslutter å tegne aktier for et beløp av kr. 15.000.000, — femten millioner kroner i et stiftendes selskap *Nordisk Lettmetall A/S.*

Thos. Fearnley
(sign.)

Axel Aubert»
(sign.)

Hva dette møte angår, vil vi senere vise seg at franskmennene, og i første rekke M. Wibratte, ikke kunne være klar over prosjektets omfang. Neste styremøte er 19. juni da det er ført til protokolls:

«19. juni 1941 tilstede generaldirektør Axel Aubert.

Det forelå fra samtlige medlemmer av styret tilslutning til de på dagsordenen for nærværende møte opførte saker, idet dog for punkt 2's vedkommende de franske styremedlemmer ikke har hatt anledning til å votere.

1) Reorganisasjon av Norsk Hydros pensjonskasse og Arbeiderfond.

2) Kontrakter med *Nordisk Lettmetall A/S.*

Styret som har gjort sig bekjent med generaldirektorens skrivelse av 8. og 31. mai 1941, bebyndiger generaldirektøren til å inngå de i skrivelser omhandlede kontrakter forsåvidt Norsk Hydro eller noen av dets datterselskaper forutsettes å delta som medkontrahent.

Utvidelse av aksjekapitalen.

På basis av muntlige forhandlinger med styrets medlemmer, som samtlige har erklært sig enig i den nedenstående utvidelse av selskapets aksjekapital, fattet styret følgende beslutning:

«Styret beslutter å forelegge for en ekstraordinær generalforsamling forslag om utvidelse av selskapets aksjekapital fra kr. 104 300 100 til kr. 156 450 000, — ved utstedelse av 289 722 nye ordinære aksjer, hver lydende på kr. 180, og bestemmelse om behold til vedtektenes par. 15, note 1.»

De forberedende forhandlinger om Norsk Hydros deltagelse i Lettmetallplanene og den derav følgende utvidelse av aksjekapitalen ble vesentlig ført i Berlin og Oslo. I mai 1941 ble det satt opp et P.M. etter opplysninger som ble gitt av L. G.s representanter, Dr. Ilgen og Dr. Korten.

Holge dette P.M. var de tyske interesser representert ved folk fra Luftfahrtministeriet og Wehrwirtschaftministeriet foruten fra I. G. Farben-industrie. Det var til slutt blitt enighet om følgende punkter vedrørende utvalget av Norsk Hydros aksjekapital:

I. G. Chemies aksjepost på 12½ prosent av Hydros aksjekapital skulle ikke betraktes som andel av den tyske interesse i Hydro. I. G. Farben-industrie og Nordische Aluminium-Vertriebs-Gesellschaft (Nordag) skulle for fremtiden på like store aksjeinteresser i Norsk Hydro. Stillingen var følgende:

I. G. hadde gjennom Anglo-Siam Ltd. A/S 12½ prosent av kapitalen i selskapet til denne opprinnelige posten mindre poster som var kjøpt opp. Etter påstatt avtale mellom tyske og franske myndigheter skulle Tyskland på anledning til å kjøpe opp aksjer på franske hender for en nominell verdi av 10 millioner kroner (ca. 10 prosent av Hydros aksjekapital). Det var avtalt at denne post skulle overlates til Nordag. I. G. og Nordag skulle fortsette forhandlingene med den franske aksjegruppe om oppkjøp av tegningsrettigheter, og disse skulle fordeles likt mellom I. G. og Nordag. Det må her skytes inn at etter vedtektenes paragraf 15 skulle ved enhver kapitalutvidelse 43,05 prosent av det nye beløpet stilles til rådighet for styret for at dette kunne «anbringe det på den for selskapets interesser beste måte», d.v.s. 15 prosent var forbeholdt innehavere av de opprinnelige aksjer og tegnings-sertifikater. Etter dette skulle det bli flere 12½ prosent igjen som tilhørte aksjonærene direkte. Som før nevnt hadde selskapet i alt 10,8 prosent tegningsrettigheter svarende til 40,8 prosent av det var generalforsamlingen som i 1939 bestemte over anvendelsen av denne rett. Fra det nevnte P.M. skulle de 43,05 prosent som styret disponerte, fordeles likt mellom I. G., Nordag og en norsk gruppe. Allerede generaldirektør Eyde var gått inn for å øke den norske aksjeinteresse i selskapet, og det var gjort enkelte forsøk på organisert oppkjøp, men uten større resultat. Generaldirektør Aubert hadde gjennom I. G. Farben fått tysk lov til å gå med på å overlate 10,8 prosent av den norske kapitalen til en norsk aksjegruppe Oslo-Kongsvinger. Det hadde også lykket å få tyske lov til å gå med på å tegninger. Det forutsattes at den generalforsamlingen skulle beslutte at de nevnte 10,8 prosent

skulle stilles til rådighet for de gamle aksjonærer sammen med de 12,5 prosent som de uten videre hadde vært på, og de gamle aksjonærer skulle etter det bli tegne i ny aksje for hver 4 gamle aksjer de satt med. Dette forhindret imidlertid ikke, at de tegningsrettigheter som tilhørte franskmenn skulle bli gjenkjøpt. Holge uttalelse av nevnte dr. Eigner skulle det kunne innkalles til ekstraordinær generalforsamling i Norsk Hydro så snart det forelå definitiv bekreftelse fra de tyske myndigheter. Man skulle ikke behøve å vente på resultatet av de videre forhandlinger med franskmennene om oppkjøp av tegningsrettigheter. «da dette spørsmål kun angår det innbyrdes forhold mellom enkelte aksjegrupper og således ikke direkte angår selskapet som slikt».

Operasjonens formål var klar, når alle disse transaksjoner med aksjer og rettigheter hadde funnet sted ville tyskerne, satse på man regner med I. G. Chemie, ha funnet seg i besittelse av 51 prosent av selskapets aksjekapital.

Tilsynelatende var alt i skjønn orden. Tyskerne så ikke bort fra formalitetene når dette ikke direkte hindret deres planer. Selskapsrettslig var Hydro som sagt under tysk kontroll. Fra norsk side var det ikke stort annet man kunne gjøre enn å holde seg til det som norsk lov og selskapets vedtekter foreskrev. Hvor det gjaldt utbyggingen av Mår, som skulle foregå i Hydros regi, og kraftoverføringen til Herøya, forsøkte også Norsk Hydro så langt det var seg gjøre å skyte seg inn under konsesjons-plakaten. I skrivelse av 7. november 1941 undertegnet av sjefen for Hydros juridiske avdeling, hovedrettsadvokat Ole E. Eriksen, heter det: «I forbindelse med norsk lovrett til å foreta utbyggingen ordnet». Det er det for å være uforsvarlig av selskapets styre å fortsette et anleggsarbeide som drifsfaktorer i selskapet store utgifter, uten at selskapets rett til å anføre disse arbeider er brakt i tvil. I så måte er det enda mer uforsvarlig er det å fortsette anleggsarbeidet av selskapets fabrikker på Herøya. Drift er avhengig av en sikker og regelmessig levering av kraftleveransene fra Mår. Den norske ledelse i Oslo hadde selv sagt at de ville benytte seg av de foreslåtte ordninger. Men skulle man utnytte fordelene som ble tilbudt av tyske myndigheter, så ville det at Norsk Hydros administrasjon forble under norsk ledelse, gjaldt det nettopp ikke å gi slipp på de gamle krav og hensyn. Politikk er definert

som det muliges kunst. Her gjaldt det i sannhet å utøve det muliges kunst og systematisk å utvide grensene for det mulige.

Den norske ledelse i Oslo var, hvor det gjaldt forholdet til de franske aksjonærer og forbindelsen med den franske gruppes tillitsmenn i styre og representantskap, helt avhengig av tysk formidling. Fra norsk side ble det gjort hva gjøres kunne for å orientere franskmennene og forelegge sakene for de franske medlemmer av styret. Det ble arrangert bare én konferanse mellom representanter for de forskjellige aksjegrupper i Paris. Styrets formann møtte da sammen med representanter for tyskerne og franskmennene. Fra fransk side førte Mr Wibratte ordet. Advokat Bjarne Eriksen ledsaget styreformannen på turen, men var bare til stede på et avsluttende møte, hvor fordelingen av den nye kapital ble behandlet.

Det viste seg snart at franskmennene under konferansene i Paris i mars 1941 ikke var blitt gjort kjent med vesentlige deler av avtalen mellom Norsk Hydro og Lettmetall. En fullstendig redegjørelse til styret fra generaldirektør Aubert sammen med kopier av de forskjellige kontraktutkast var sendt til Banque de Paris gjennom I. G. Farbenindustrie — den nødvendige veien — i god tid før det nevnte styremøte 19. juni, men kontraktutkastene ble holdt tilbake «etter påbud fra de tyske myndigheter». Det var åpenbart ikke noen unntagelse, snarere en regel. Franskmennene har senere opplyst at de ikke visste at Lettmetallplanene også omfattet produksjon av magnesium, og at de ikke kjente til at Hydros finansielle forpliktelser skulle strekke seg ut over deltagelse med 15 millioner kroner i Lettmetalls aksjekapital, idet store beløp skulle forskutteres. Det viste seg at tyskerne hadde underslått en rekke dokumenter på en slik måte at man i Paris ikke skulle merke det. Dossieret inneholdt til slutt bare en innstilling av mindre betydning om reorganisasjon av pensjonskassene og arbeiderfondet. Dette forklarer hvordan det i protokollen for møtet 19. juni kan sies at de franske medlemmer av styret ikke har hatt anledning til å votere. Franskmennene kunne således med full rett senere opplyse, at de hadde vært gjenstand for et svikaktig underslag av dokumenter fra tyskernes side. Allerede ved slutten av 1941 begynte de for øvrig å forstå at de var blitt

ført bak lyset, og fra dette øyeblikk forlangte de stadig å få opplysninger såvel om det som hadde skjedd i 1941 som senere.

I oktober 1943, etter odelleggelsen av Lettmetallanleggene, skiftet tyskerne taktikk overfor franskmennene. De forsøkte nå å få dem til a posteriori å påta seg en del av ansvaret for det som hadde funnet sted, og som var blitt mørklagt for franskmennene. Tyskerne gikk så langt som til å invitere herrene Wibratte og Allier til å reise til Oslo. Disse vasket seg vel for å følge denne innbydelsen og fikk hjelp av den svenske generalkonsul i Paris, Raoul Nordling, som sørget for at det nødvendige visum manglet i siste øyeblikk. I et brev til generaldirektør Aubert av 23. november 1943, som svar på en skrivelse om forskjellige nødvendige tiltak etter bombingene av anleggene på Herøya, sier franskmennene at de ikke nå kunne delta i avgjørelser vedrørende Lettmetall, da de aldri hadde hatt anledning til å sette seg inn i dette forhold. Fra fransk side er det etter befrielsen gitt uttrykk for at når de samtykket i de trufne beslutninger om kapitalutvidelsen i Norsk Hydro og tegningen av aksjekapitalen i Lettmetall, så skjedde dette motvillig og under tysk press. Det er selvsagt noe man fullt forsto på norsk side. Man var i samme situasjon i Oslo. Derfor kunne også ordningen av mellomværendet mellom Norge og Frankrike finne sin løsning i gjensidig forståelse etter befrielsen, slik som det er gjort rede for i et senere kapittel: «Ved befrielsen - -». Der er det også gjort nærmere rede for de innviklede finansierings- og kapitalforhold mellom Norsk Hydro og Nordisk Lettmetall A/S.

ANLEGGENE PÅ HERØYA

Nordisk Lettmetall A/S ble stiftet i Oslo 2. mai 1941. Formålet var ifølge vedtektene «bygging og drift av anlegg for fremstilling av lettmetall og lettmetalllegeringer og dertil hørende mellom- og hjelpeprodukter, såvel som ervervelse og utnyttelse av fremgangsmater i forbindelse hermed, deltagelse i lignende foretagender, likesom virksomhet overhodet på lettmetallområdet og hva dermed står i forbindelse, videre bygging og drift av anlegg til fremstilling av elektrisk energi».

Planene gikk ut på å bygge fabrikker for en ordlig produksjon av 10 000 tonn magnesium

25 000 tonn aluminiumoksyd, 12 000 tonn aluminium, 3000 tonn kunstig kryolitt, 8000 tonn klor og 9000 tonn natronlut. Kraftbehovet var anslått til 112 700 kW som vesentlig skulle skaffes ved utbygging av Mår-vassdraget. Rastoffbehovet var bl. a. 110 000 tonn labradoritt til fremstilling av aluminiumoksyd, 250 000 tonn kalkstein til magnesium og aluminiumoksyd, 15 000 tonn koksalt til klor og natronlut og 10 000 tonn flusspatt til kryolittfremstillingen. Dessuten trengte man ca. 80 000 tonn kull årlig. Magnesiumet skulle tas fra sjøvannet, og man regnet med å pumpe opp 14 mill. m³ årlig fra fjorden utenfor Herøya.

Grunnareal for fabrikkene på Herøya ble kjøpt av Norsk Hydro, som forpliktet seg til å levere bl. a. nødvendig damp, elektrisk kraft, svovelsyre, kalkstein, og stille sine kulltransportanlegg m. v. ved Eidanger Salpeterfabriker til disposisjon. Likeledes skulle Hydros patenter og erfaringer fra forsøkene med å fremstille aluminiumoksyd nyttes. I. G. Farbenindustries metoder for fremstilling av magnesium og aluminium skulle danne hovedgrunnlaget for produksjonsprosessene. Planlegging og bygging av de nye anleggene ble overdratt til I. G. Farbenindustrie A. G., som igjen overlot til Norsk Hydro som entreprenør å prosjektere og bygge Mår kraftanlegg, kraftledning fra Mår til Herøya, aluminiumoksydfabrikken på Herøya og labradorittanlegget i Kinsedal. Dessuten måtte selskapet foreta en rekke utvidelser ved Eidanger Salpeterfabriker for å gi lettmetallfabrikkene de nevnte ytelser.

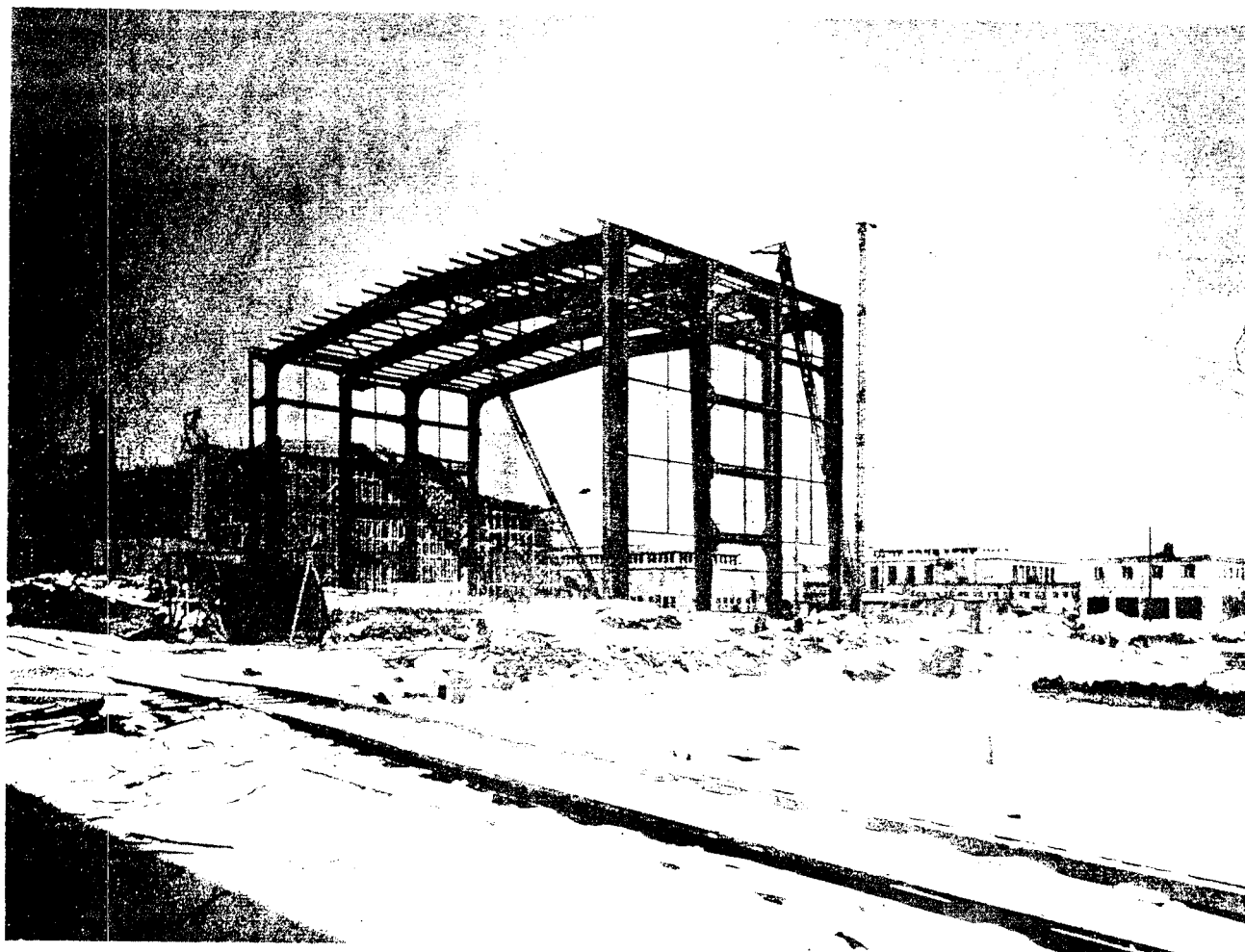
Det var kjempemessige anleggsarbeider som ble satt i gang våren 1941 på de tomter som tyskerne hadde lagt beslag på, i alt 100 mål, som kilet seg inn i Eidanger Salpeterfabrikers område. Det ble reist 33 bygg med grunnflate fra et par tusen opp til 8000 m². Da virksomheten var på det høyeste midtsommers 1943 var omkring 4000 mann i arbeid. Appetitten økte mens tyskerne bygde, og de ville utvide aluminiumfabrikken til den dobbelte kapasitet. Men da så Norsk Hydro nei. Planen ble oppgitt vesentlig fordi det ikke kunne skaffes kraft.

Da man satte i gang, var kapitalbehovet beregnet til 268 millioner kroner, hvorav 85,5 millioner til Mår kraftanlegg, 80 millioner til magnesiumfabrikken, 46,8 millioner til aluminiumfabrikken og 37,8 millioner til leirjord-aluminiumoksyd-

fabrikken. De 45 millioner i aksjekapital rakk ikke langt. De tre aksjonærer måtte tre til med kreditt. Norsk Hydros forstrekning kom opp i 71 millioner kroner, men ble senere brakt ned i 63,5 millioner. Foruten materialvansker og vanskeligheter på arbeidsplassen, hadde Lettmetall finansieringsvanskeligheter å kjempe med. Det ble overveiet å øke aksjekapitalen, men dette ble oppgitt. Selskapet fikk ordnet med et banklån på 80 millioner kroner, men det var forpliktet til å innfri lånet hvis det ikke innen 2 år hadde vært mulig å plasere det på det norske marked, hva det ikke ble anledning til. Tyskerne hadde, da amerikanske bomber satte et ubønnhørlig punktum for kapitlet A. S. Lettmetall på Herøya, nedlagt 225 millioner kroner, og Norsk Hydro hadde skutt inn 86 millioner, hvortil kom 30 millioner til de nevnte hjelpeanlegg ved Eidanger Salpeterfabriker.

Det sier seg selv at de alliertes krigsledelse fulgte våkent med i det som skjedde på Herøya. De ble hjulpet av kontaktmenn på stedet, og meldinger gikk jevnt over grensen til vår legasjon i Stockholm. Man så også ofte oppklaringsfly over området. De norske myndigheter i London var på det rene med at amerikanerne og britene ikke kunne være passive tilskuere til at tyskerne satte i gang produksjon av 12 000 tonn aluminium og 10 000 tonn magnesium årlig. De var interessert i at dette tilskudd til fiendens krigspotensial kunne bli nøytralisert med minst mulig risiko for norsk liv og eiendom, og det var selvsagt vår Londonregjerings oppfatning at kvelstoffproduksjonen måtte holdes intakt av hensyn til den norske befolknings forsyning med mat både under okkupasjonen og når befrielsens time en gang ville slå. Det ble derfor våren 1943 utarbeidet planer for en sabotasjeaksjon av norske og britiske militære eksperter og i samarbeid med norske kontakter på Herøya. Anlegget var meget sårbart med den lange kraftoverføringslinje, og et par timers stopp i elektrolyseanlegget ville være nok til å medføre produksjonsstopp i måneder.

Ved dette anlegg som ellers ga tyskernes utålmodighet seg utslag i gjentatte forandringer. Til dette bidro også at de stadig møtte nye vanskeligheter og måtte føle tidsnoden med voksende styrke. Våren 1943 besluttet tyskerne at alt skulle

Lettmetallfabrikken på Herøya reiser seg.

settes inn på å få magnesium- og aluminiumfabrikkene ferdige. Det skulle skje innen årets utgang.

BOMBEANGREPET PÅ HERØYA

Amerikanerne hadde ved årsskiftet forhørt seg gjennom vår ambassade i Washington om produksjonen på Herøya og Rjukan. Det ble utover våren 1943 hyppigere flybesøk. Og det ble klart for alle, også for tyskerne, at de allierte ville ha et ord med i lettmetallplanene. Det fryktede kom både tidligere og voldsommere enn tyskerne hadde ventet. I tiden fra kl. 13.20 lørdag 24. juli -- da arbeidsstyrken ved fabrikkene var forutsatt å være på let minste -- til kl. 14.15 kom 120 fly fra United States 8. Air Force i 5 bolger over Herøya og tømte sin last på 1500 bomber, i alt 700 tonn, over fabrikkområdet.

Direktor Tormod Gjestland, som hele tiden under angrepet oppholdt seg på fabrikk og etterpå ledet redningsarbeidet, beskriver det sørgelige syn etter bombing slik: «Da de siste sveit var forsvunnet og man for alvor kunne ta fatt på undersøkelser, hadde man nærmest inntrykk av at skaden var i den grad total at man like godt kunne bygge en ny fabrikk et annet sted som å ta fatt på reparasjon av den gamle. Hvor man enn vendte øiet, møtte man nedstyrtede, veltede eller fallende bygninger. Gassene veltet ut over alt så man måtte bruke gassmasker for overhodet å kunne ta seg frem. Alt som het forbindelse med utenverdenen, strøm- og varmtilførsel, telefonforbindelse o. l. var gjort ubrukbart, alle mobile slukningsredskaper, motorsprøyter o. l. var blokkert av nedstyrtede bygninger.»

Flyalarmen var rett kl. 12.45, og den første skoen talte sine bomber kl. 13.23. Det skulle altså ha

vert tid til å komme i tilfluktsrommene. Etter det man kunne bringe på det rene, var omkring 1100 mennesker på området da angrepet kom, derav omkring 800 som arbeidet på Lettmetallanlegget. I alt ble 55 drept, hvorav 33 på Lettmetallanlegget, og 18 som arbeidet på Eidanger Salpeterfabriker. Ved Lettmetallanlegget fikk et tilfluktsrom en fulltreffer, ellers kom alle fra tilfluktsrommene uskadt opp etter katastrofen og fikk sitt livs grusomste opplevelse. Det var et sant inferno som møtte dem: sammenstyrtede og brennende bygninger, forvridde jernkonstruksjoner, krater ved og etter bombenedslagene og smerteskrig som høstes, som man ikke kunne se i gassen som stegte ut over alt. Etterpå skjønte man at det var en gåtø verrelse. Det ble registrert 930 døde og sårlagte. Resten var gått i sjøen. Store skader var anrettet på salpeterfabrikken. Men de som bombene hadde truffet sitt egentlige mål, hadde tross alt vært et stykke av en presis angrepsplan.

Og hensikten ble oppnådd. Odeleggelsene var så voldsomme at tyskerne stoppa alt videre arbeid på Herøya. Bombingen kom midt i en periode med forsert arbeidsinnsats. 7000 mann var alt i alt beskjeftiget ved Lettmetallanlegg. På Herøya var 70 000 m² bebygd med 15 % av magnesium- og klorfabrikkene var fullt utbygget, 70 % av aluminium-oksydfabrikken og halvveis 60 % og 50 % av aluminium- og klyofabrikkene. Ca. 8,5 mill. arbeidstimer var gått med på dette. Fra Tyskland var kommet over 100 000 tonn utstyr og materiell, og 15 000 tonn maskiner og materialer enna derfra, hvorav 1500 tonn trengte for et prøvedrift i det hele tatt kunne settes i gang. På Herøya var lagt ned ca. 176 mill. kr. i Maskraftanlegg kom beløpet opp i ca. 63 mill. kr., i kraftoverføringslinjen ca. 28 mill. kr., i Kinsedal Labradoritbrudd ca. 11,5 mill. kr. Dette var de største anleggssummene. Ifølge den tyske takst ble skadene på lettmetallfabrikkene på Herøya beregnet til ca. 33 mill. kr., etter norsk takst, basert på prisenivået i april 1940, til ca. 17,5 mill. kr. 2/3 av fabrikkene var forsikret av det tyske Reichskriegsschadenamt og 1/3 av den norske krigsskadetrødd.

I august 1943 kom definitiv ordre fra Reichskommissariat om stopp ved Lettmetallanlegg på Herøya og ved Mar. Brukbart materiell og maskiner skulle brukes til gjenoppbyggingen av de ødelagte deler av Eidanger Salpeterfabriker. Det meste

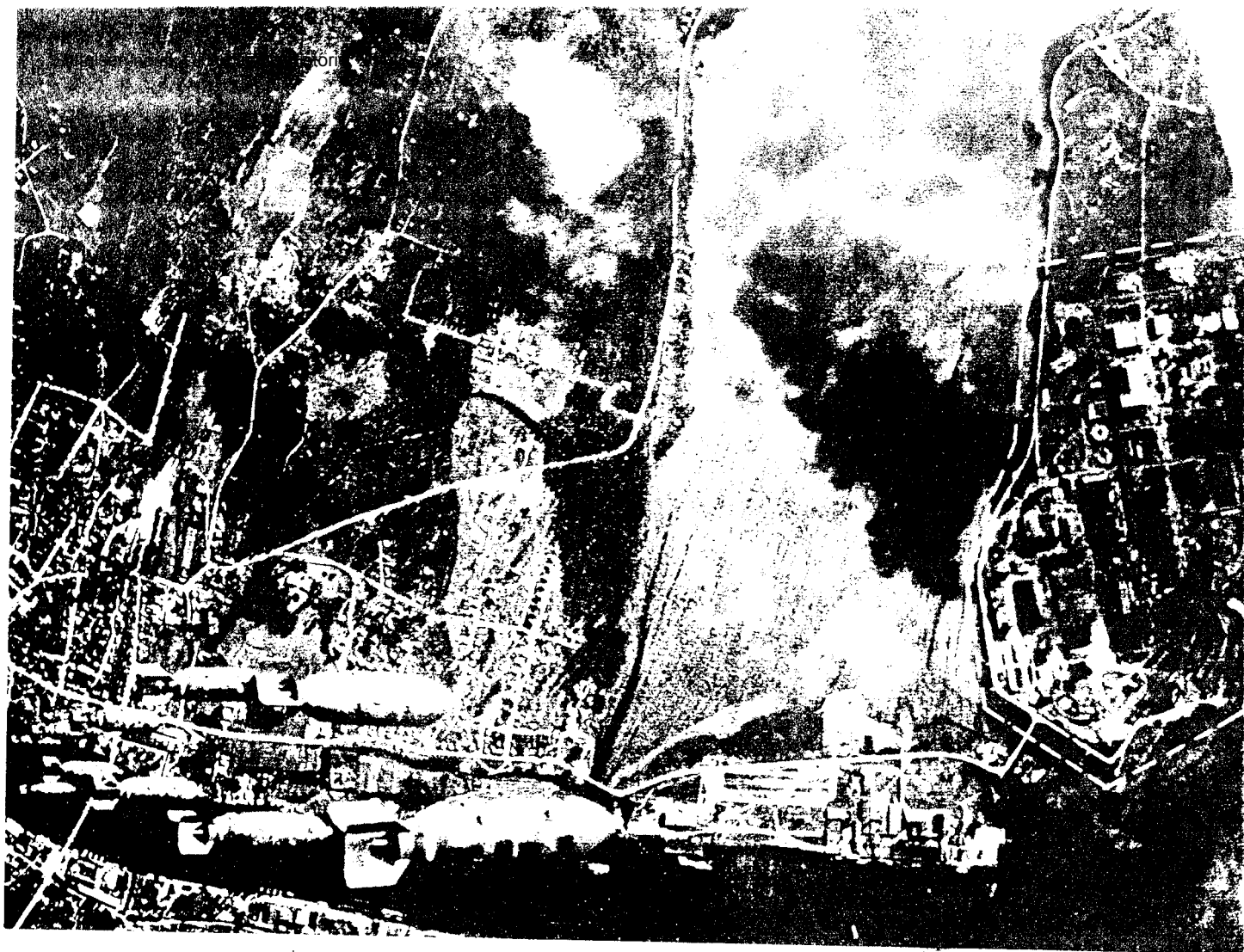
skulle overtas av Organisation Todt. Også ved Måranlegget ble det fullstendig «Ausschlachtung». Utstyr for 22 millioner kroner ble sendt til Tyskland.

Ved Eidanger Salpeterfabriker var stillingen etter bombingene denne: Ammoniakklektedokken var alvorlig skadd, 7 av granittårnene i absorpsjonsanlegget var mer eller mindre ødelagt, forbrenningsanlegget og oppløsnings- og nøytralisasjonsanlegget i kalksalpeterfabrikken var delvis skadd, likeledes inndampingsanlegget og et av de tre storknetårn. Dampkraftstasjonen var delvis rasert. Den store liggerbygning hadde fått flere fulltreffere. 12 000 m² av taket var styrtet ned, og transportbroene var nesten ødelagt. Kaien var revet opp av 7 treff. Sodafabrikken var rammet av 7 bomber og delvis ødelagt, forsøksanlegget for kali, røsteanlegg, pakkeri, laboratorium og kontorbygningen var hardt medfart. Det gamle maskin- og plateverksted og materiallageret var praktisk talt jevnet med jorden. Fabrikkene for produksjon av fullgjødsel, natronsalpeter, kalkammonsalpeter, ammoniumsulfat og zeolittanlegget hadde greidd seg best.

Det viste seg heldigvis at mer enn ventet kunne repareres. Under de nedstyrtede bygninger ble en god del av maskineriet trukket frem, rensert og satt i brukbar stand. Det ble et storstilt puslespill å få satt sammen mest mulig av det brukbare materiell og etter hvert prøve å reparere det utstyr som var sterkest medfart. Det var en glimrende innsats som ble gjort av fabrikkens dyktige arbeidere og funksjonærer i de hektiske måneder fra slutten av juli 1943. Nærmere 2000 mann medvirket i det gigantiske gjenoppbyggingsarbeid. I programmet for dette ble det først og fremst tatt sikte på å få i gang produksjonen av kvelstoffgjødselen. Denne var jo særlig viktig for det norske landbruk i de vanskelige krigsår, og representerte et av Norges viktigste bytemidler med Sverige og Danmark. Dessuten måtte kvelstoffproduksjonen ved Notødden og Rjukan Salpeterfabriker settes meget sterkt ned så lenge Eidanger Salpeterfabriker ikke var i stand til å opparbeide ammoniakken derfra.

EIDANGER SALPETERFABRIKER GJENREISES

De norske myndigheter i London meddelte generaldirektøren at de var enige i at det var av livsviktighet å få gjenreist Eidanger Salpeterfabriker

Hydrogrepet på Herøya, bombene sluppet. Foto tatt fra et av de amerikanske fly.

fortest mulig, og ga sin moralske støtte hvor det trengtes. De tilbød seg å være behjelpelig med å ordne et lån i Sverige. En del leveranser bidro tyskerne med, men viktig utstyr som elektriske motorer, syrefast stål, kulelagre m. v. måtte skaffes fra Sverige hvis man skulle unngå langvarige forsinkelser i byggeprogrammet. Det ble opptatt forhandlinger med Stockholms Enskilda Bank om en kreditt på 1,5 mill. sv.kr. til innkjøp av dette materiell. Svenskene stilte som betingelse at norske myndigheter både hjemme og i London og de allierte godkjente lånet, og at Hydro leverte 10 000 tonn kalksalpeter i tillegg til de 100 000 tonn som var fastsatt i varebytteavtalen for 1943-44. Svenskene ville nå sikre seg mot allierte protester i forbindelse med dem som i sin tid ble gjort ved leveringer til Nordisk Løtmetall og Knaben Molybdengruver.

Den norske regjering støttet fullt ut søknaden om kreditt, og utenriksminister Trygve Lie skrev

1. oktober 1943 til lord Selborne, Minister of Economic Warfare, og gjorde rede for forholdet, idet han bl. a. pekte på Norsk Hydros store betydning for sivilbefolkningens forsyninger, og ba om de britiske myndigheters anbefaling av materialleveransene fra Sverige. «Ved å fremme dette for Dem, håper vi at den britiske regjering vil gi et imøtekommende svar slik at den norske regjering kan lettes noe av sine store bekymringer for det norske folks velferd.» Det ble til slutt i henvendelsen. De engelske myndigheter uttalte at de ikke hadde noen innvendinger mot dette lån, så sant amerikanerne ikke gjorde opphevelser. Utenriksdepartementet henvendte seg (29. november 1943) gjennom ambassadør Anthony D. Biddle jr. til den amerikanske regjering og ba om dens samtykke til eksportisens. På amerikansk hold ble det gitt uttrykk for at man ikke ønsket de bombede fabrikker bygd opp igjen mens krig var pågående. Trass i gjestatt, var

Resultatet av angrepet.

trengende henstillinger fra den norske regjering til Department of State nektet amerikanerne sitt samtykke. Ved skrivelse 23. mars 1944 fra understatssekretær Dean Acheson, Department of State, til den norske ambassadør i Washington meddelte den amerikanske regjering at den definitivt tok det standpunkt at det var umulig å godkjenne den foreslåtte eksport av svensk utstyr til gjenoppbyggingen av kvelstoffabrikken på Herøya. Det ble som grunn pekt på at Norsk Hydro kontrollertes av tyskerne og anført at bare en liten del av gjødselen ble brukt i Norge, mens storparten gikk til Danmark, Sverige og Finland. Videre viste amerikanerne til de alliertes War Trade Agreement med Sverige, hvor en av hensiktene var å minske Sveriges import fra områder fienden kontrollerte, og redusere Sveriges eksport til fienden. Det gjelder derfor også så langt som mulig å eliminere den norske eksport til Sverige. Det hevdtes også i svaret

at tyskerne ikke bruker de svenske betalinger til import av svenske varer til beste for det norske folk, men til kjøp av jern, stål, sement etc. til tyske befestninger i Norge. Til slutt anføres at da Norsk Hydro forsyner aluminiumindustrien og andre fabrikker med kraft, er det fare for at den foreslåtte eksport fra Sverige vil kunne bidra til å få i gang produksjon i andre bombede fabrikker.

Det er vel neppe tvil om at amerikanerne hadde en noe feilaktig oppfatning av de faktiske forhold her, trass i at den norske regjering hadde gitt fylldige opplysninger i sine henvendelser om saken.

Imidlertid gikk gjenoppbyggingen av Eidanger Salpeterfabriker (og som vi senere skal høre også av Rjukan og Vemork etter bombingene 16. november 1943) sin gang, og det meste av det materiell som trengtes kom heldigvis i rette tid. Kredittavtalen med Stockholms Enskilda Bank var ordnet ved kontrakt av 19. oktober 1943, og 1,5 mill.

sv. kr. var stilt til rådighet for innkjøp av utstyr i Sverige. Lånet skulle benyttes i tidsrommet 1. november 1943—31. oktober 1944, da det også skulle være tilbakebetalt i sin helhet med 5 % rente og 1 % kommisjon. Av kredittbeløpet overførtes inn til 985 000 sv. kr. til en ikke rentebærende sjekk-konto i banken. Til sikkerhet for kreditten gir Norsk Hydro Svenska Lantmännens Riksförbund og Svenska Superfosfattsäljnings Aktiebolaget — som regelmessig er kjøpere av Hydros gjødsel — i oppdrag å stille til rådighet for banken alle likvider de har for å fullføre slike leveranser. Norsk Hydro måtte erstatte de svenske leverandører det kvantum (ca. 20 tonn) av legeringsmetallene krom, nikkel og molybden som fantes i det syrefaste stål og kobberet i det elektriske materiell selskapet mottok.

Byggeprogrammet på Herøya klaffet på dagen, og alt 15. november 1943 ble den første produksjon av kalkkammonsalpeter 20,5 % N satt i gang etter bombingene, og man var snart oppe i halv kapasitet. Det var en underlig fabrikk å se til, en «bandasjert» såret kjempe, med provisoriske anordninger over alt. Flere bygninger var støttet opp med tømmer, alle rørbroer var forsterket med trematerialer, og transportbåndene ble holdt oppe av spinkle trestillaser. Men det gikk stadig bedre. Nye deler av fabrikken ble gjort ferdig og satt i gang etter hvert, og i mars 1944 gikk Eidsanger Salpeterfabriker med full produksjon, 143 tonn N, eller ca. 900 tonn vare pr. døgn. Bare fullgjødselsfabrikken, som stoppet i 1942 på grunn av rastoffmangel, kom ikke i drift før krigen var slutt. Og først da kunne alle spor etter katastrofen utslettes, og en atskillig større og bedre fabrikk enn den gamle reiste seg på Herøya.

Det var en tragedie som rammet Norsk Hydro ved bombingene av Herøya med de tap av menneskeliv og sorg i mange hjem den voldt. Men det var en lettelse å bli kvitt videre forpliktelser for Lettmetall. Det ble opptatt forhandlinger om avviklingen. Ved overenskomst av 27. oktober 1943 ble de 3 aksjonærer enige om å opprettholde sine kapitalinteresser i samme forhold som før, men da Norsk Hydro var rammet særlig hardt finansielt, var de to tyske partnere i Nordisk Lettmetall villige til å innromme Hydro finansielle lettelser. I. G. Farben og Bank der deutschen Luftfahrt overtok Norsk Hydros risiko utover selskapets andel i

lettmetallanleggenes realverdi på den måte at de ga Hydro en såkalt «Andienungsrecht» for dets aksjonæranekrav overfor Nordisk Lettmetall. Denne «Andienungsrecht» kunne nyttes hvis oppbyggingen av anleggene «på grunn av overensstemmende beslutning av de tre parter» ikke var gjenopptatt innen 2 år etter krigens slutt. De tyske aksjonærer erklarte at de også ville forskuttere den del av de tilsatte skadebeløp som falt på Hydro, og de antenomet Hydro et 4 % lån som selskapet straks kunne legge beslag på. De var også enige i at Norsk Hydro inntil spørsmålene om godtgjørelsen for krigsskader og tap ved demontering var klarlagt, ikke skulle delta i den videre finansiering av Nordisk Lettmetall. Den del som falt på Hydro i den videre finansiering skulle dekkes av Nordisk Lettmetalls likvide midler, og eventuelt av de tyske partnere. De ca. 28 mill. kr. som ble tilført selskapet i 1944, kom da også utelukkende fra de tyske interessenter. I droftingene om denne viktige overenskomst var det i lettmetallanleggene regnet med totale investeringer på ca. 330 mill. kr. ved utgangen av 1944. Den reelle verdi av alle anlegg ble satt til 148 mill. kr. og bombeskadene foreløpig taksert til ca. 40 millioner kroner.

Det var det viktigste innholdet av kapitlet Norsk Hydro og Nordisk Lettmetall A/S. Det er et annet kapitel, ikke mindre tragisk ved det tap av menneskeliv og den ulykke det rommer, et kapitel fylt av dramatisk spenning, et kapitel som også har fått sin plass i de alliertes krigshistorie, — og det kapitel heter «det tunge vann».

SABOTØRAKSJONEN MOT TUNGTVANN-ANLEGGET

Etter okkupasjonen av Norge behøvde tyskerne ikke spørre pent om å få overlatt tungt vann fra Hydro. Det ble tydelig at deres interesse for dette stoffet, som i deres korrespondanse gikk under betegnelsen SH—200, var sterkt stigende, ja påfallende sterk og stigende. Tyske eksperter kom til Rjukan, og ved nye installasjoner etter tysk metode ble produksjonen ved årsskiftet 1941/42 brakt opp i 100 kg pr. måned. De var ikke fornøyd med det, men ville ha produksjonen opp i 5 tonn pr. år ved å installere tungtvannapparaturl også på Solum

og på Notodden. Arbeidet ble også satt i gang, men ikke fullført. Det skjedde visse ytre forstyrrelser i deres planer. Man kjente til at de to tyske atomfysikere von Weizsäcker og professor Hahn arbeidet med problemer innen kjernefysikken, og i London og Washington følte man seg sikre på at det tunge vannet hadde forbindelse med Hitlers trusler om «hemmelige våpen». I Norsk Hydro var det ingeniør Jomar Brun, som hadde den daglige ledelse av tungtvannproduksjonen. Han var i stadig kontakt med professor Leif Tronstad, også etter at denne høsten 1941 var flyktet til England. I oktober 1942 måtte ingeniør Brun følge etter. Men i mellomtiden hadde han hatt en tur til Tyskland for å sette seg inn i den tyske metode for oppkonsentrering av tungt vann. Han fikk ikke ut av tyskerne hva de hadde for seg med det tunge vannet, men mistanken ble skjerpet, og fullstendig rapport med fotografier og skisser av tungtvannanlegget, det tilsynelatende beskjedne kjellerrommet på 62 kvadratmeter under «Vannstoffens» 8 betongetasjer på Vemork, ble sendt til London.

Dr. Axel Aubert var av den oppfatning at faren for noen overraskelse for de allierte fra eksperimentet med det tunge vannet ikke var og ikke ville bli aktuell på lenge. Dr. Aubert var selv en fremragende kjemiker, og han kunne støtte seg til inntrykk fra samtaler med østerrikske vitenskapsmenn, som arbeidet med problemene og talte friere fordi de ikke var nazister. Generaldirektør Eriksen ga også melding om dette under et besøk i Stockholm. Men i London, og særlig i Washington, følte man seg ikke så rolig, og den øverste krigsledelse ville ikke ta sjansen på å la tyskerne ha noen frist som kunne gi dem forsprang i dette skjebnesvangre kappløp med tiden. I 1945 fikk verden vite at det virkelig hadde vært et kappløp, og at de allierte hadde vunnet det: de hadde fått det atombomben var en kjensgjerning, det fikk tyskerne føle over Hiroshima og Nagasaki.

På norsk side i London var man sin medvirkning til de sabotasjeplaner som ble utarbeidet for å unngå de ødeleggelser og tap av liv som ville følge med en bombing, som man for øvrig måtte gå ut fra ville bli forgjeves, da selve malet la så godt beskyttet i «Vannstoffens» kjeller. Det første forsøket på en sabotasjeaksjon, foretatt av frivillige fra 1. flybårne britiske divisjon, gikk et tragisk forlop. Flyene havarerte på grunn av tåke over Son-

landet, og de ombordværende ble drept ved nedstyrtningen eller skutt av tyskerne.

I England forberedte man imidlertid neste etappe i kampen om det tunge vannet, den berømmelige sprengning av høykonsentrasjonsanlegget, en aksjon som ved sin dristighet skulle vekke oppmerksomhet over hele verden og senere bli meget omtalt som en av de mest fantastiske hendelser under hele krigen. Det var professor Tronstad som i sitt merdige arbeid for å hindre bombeangrep på Rjukan foreslo at tungtvannapparatene skulle ødelegges av et parti spesialutdannede nordmenn. Britene var enig i det, og en meget grundig planlegging tok til. På grunnlag av bl. a. flyfotos som engelske oppklaringsfly hadde tatt av Rjukanområdet, og Hydrofolkene Bruns og Syverstads fotografier og tegninger av anlegget, kunne aksjonen forberedes til minste detalj. 6 mann fra kompani Linge, Joakim Rønneberg (leder), Knut Haukelid, Kasper Idland, Hans Storhaug, Birger Strømshaug og Fredrik Kayser ble tatt ut til oppdraget, som fikk dekknavnet «Gunnarside». De gjennomgikk flere måneders hard trening, og øvde seg bl. a. på en tro kopi av tungtvannanlegget. Forberedelsen gikk for seg i dypeste hemmelighet, og sto under øverste ledelse av den engelske oberst J. S. Wilson.

16. februar 1943 hoppet sabotørgjengen ut fra fly på Hardangervidda — etter at de 3 uker før hadde måttet gjøre vendereis på grunn av dårlig vær. I kamp med snøstormer som tvang dem til å bli liggende værfast i flere dager, fikk de kontakt med «Grouse»-gruppen, de 4 nordmenn som hadde hoppet ut i oktober. Samlet rykket de nå på ski frem mot Vestfjorddalen. Etter at planen for selve angrepet var gjennomgått, dro 8 av karene i full uniform om aftenen lørdag 27. februar 1943 frem til Vemork, mens to ble igjen som telegrafister på vidda. Sabotørene tilbakela en meget slitsom tur fra hytta i Ljosbudalen ned til Vær, over Månafluvet og opp på jernbanespolet mellom Såheim og Vemork. Her klypte de seg gjennom nettingporten, og mens dekningspartiet tok stilling ved portvakten og kompressorhuset og rundt den tyske vaktbrakke, hvor 15 soldater holdt til, fant tre mann veien til selve malet for aksjonen. Klokken var nå ca. 01,00 om natten 28. februar. Det var overskyet og vind. Den tyske vaktposten på hengebroen ante intet, og lyskasterne på fabrikkområdet var slukket. Alle dører inn til vannstoffabrikken

var forsvarlig låst, og to av karene (Rønneberg og Kayser) krøp derfor gjennom en kabelkanal som førte inn til høykonsentrasjonsanlegget. Her overrasket de en skiftarbeider som ble holdt opp med revolveren, og med hjelp av en 3. sabotør (Strømheim) som kom inn gjennom et istykkerslatt vindu, ble sprengladningene hurtig plassert og tent. Skiftarbeideren og nattformannen, som nettopp da kom på sin runde, fikk ordre om å springe oppover i etasjene. Like etter smalt det. Sabotørene dro det hurtigste de kunne ut av kjelleren gjennom porten og opp på Vemorksporet, forbi Gvepseborg og reddet seg over grensen til Sverige.

Det ble naturligvis et svært oppstyr da tyskerne ble klar over hva som hadde foregått. Det tok såpass tid at sabotørene kunne komme seg vekk uten å bli forfulgt. Skadene ble straks om natten innsisert av fabrikkledelsen og det norske og tyske politi, og det viste seg at praktisk talt alle høykonsentreringsapparatene var sprengt i stykker i bunnen. Tyskerne raste og mistenkte alt og alle. Fabrikkens direktør, en rekke andre funksjonærer og de to arbeiderne i tungtvannanlegget ble arrestert og internert i Ortskommandantur på Grand hotell tidlig om morgenen. Da generaldirektør Bjarne Eriksen tidlig neste morgen kom til Rjukan, henvendte han seg straks til tyskerne og fikk løslatt de arresterte. Aksjonen var også søkt lagt an slik at tyskerne ikke skulle få noe påskudd til å trekke nordmenn hjemme til ansvar. Ingen i Norsk Hydro var orientert om hva som skulle foregå.

Det ble økt tysk aktivitet på Rjukan i den følgende tid. General von Falkenhorst og senere general Rediess inpsiserte anleggene, og i deres kjølvann fulgte en hel del offiserer og soldater fra den tyske Wehrmacht og sikkerhetspolitiet. Store avdelinger finkjemmet Hardangervidda uten å finne noen, og ødela en del hytter og stjal med seg utstyr. Folk ble innkalt og forhørt, særlig de som arbeidet ved vannstoffabrikken på Vemork. En rekke telefonsentraler, også Hydros, ble en tid stengt for alminnelige samtaler, tallrike veisperringer satt opp og Rjukan jernbanestasjon stengt for vanlige reisende resten av krigsårene. Nye sikringstiltak ble gjort ved fabrikkene og kraftstasjoner, vaktholdet forsterket, dører og vinduer delvis sperret og fabrikkomradene på Rjukan og terrenget utenfor inngjerdingen ble minelagt. Flere tyske soldater ble drept ved dette arbeidet. Etter

Professor Leif Tronstad.

leggingsapparater med klorosulfonsyre ble plassert på fabrikkene og i byen. På Vemork ble den gamle maskering av torgaten forbedret med 800 kunstige trær av tomme og grønn treull. Møsvannsdammen ble sikret med sperreballonger og torpedonett.

Spesiell stor energi utfoldet nå tyskerne for å få reparert tungtvannanlegget og øke produksjonen der. Ved sabotasjen var 500 kg tungt vann, ca. 5 mnd.s produksjon, ødelagt og gjennom produksjonsstansen ble tyskerne berøvet et nesten like stort kvantum (anslått til ca. 400 kg). Wehrwirtschaftsstab Norwegen overvåket nøye gjenoppbyggingen, og leveransene skulle kontrolleres av Oberkommando des Heeres i Berlin. For øvrig var den underlagt Physikalisch-Technische Reichsanstalt i Tyskland. Tyskerne forlangte at deres bestilling i 1940 på 1500 kg først skulle effektueres, og derpå skulle de ha ytterligere 5000 kg. 17. april 1943 var tungtvannproduksjonen i gang igjen på Vemork med 11,5 kg pr. dogn til å begynne med, synkende til normalt 5,5 kg. Produksjonen nådde i juni 199 kg, men sank etter hvert til 141 kg i juli, 100 kg i august og september, 105 kg i oktober og 41 kg i november da den definitivt stoppet.

Etter bombingen av Heroya 24. juli 1943 måtte ammoniakkproduksjonen og dermed vannstoffproduksjonen settes ned betydelig, det vil si i forhold som Eidanger Salpeterfabriker hadde overført ammoniakk fra Rjukan til videret foredling. Det

betydde igjen tilsvarende nedsatt tungtvannproduksjon. Det kom omgående ordre fra Reichskommissariatet om at vannstoffabrikken på Vemork skulle fortsette med full produksjon og slippe ut det overflødige vannstoff. Generaldirektør Eriksen var på Herøya for å inspisere de skadede anlegg da ordren kom, og i Oslo kunne man ikke gjøre annet enn å gi den videre til Rjukan. Da generaldirektøren fikk kjennskap til ordren, trakk han den øyeblikkelig tilbake og meddelte Reichskommissar at han ville foreslå for selskapets styre at produksjonen av tungt vann ble stoppet helt, da han mente at den førte med seg en konstant fare for bombing av fabrikkområdet på Rjukan. Det heter i årsberetningen for driftsåret 1943/44, skrevet etter befrielsen:

«Til trods for alvorlige trusler fra Reichskommissariat fremla generaldirektøren straks et forslag herom for styret og tilføyet at, såfremt styret ikke var enig, vilde han tre tilbake fra sin stilling som selskapets generaldirektør. Styrets formann, dr. Aubert, gav straks generaldirektørens forslag sin uforbeholdne tilslutning, men noen dager senere, og før det forelå svar fra de tyske medlemmer, blev generaldirektøren tatt som tysk krigsfange — noen timer senere samme dag eftersøkt i sitt hjem av Gestapo — og derefter sendt til Tyskland, hvor han ble holdt i fangenskap inntil han i april 1945 blev befrikk. Etterat generaldirektøren var blitt tatt som fange, kom der beskjed fra de tyske styremedlemmer, der som vanlig hadde undlatt å forelegge innstillingen for de franske medlemmer av styret, om at myndighetene i Berlin hadde frafalt kravet om den såkalte «kunstige» produksjon av tungt vann — men at de fortsatt oprettholdt kravet om den produksjon som falt ut som naturlig biprodukt ved den nedsatte kvelstoffproduksjon.»

BOMBEANGREP PÅ RJUKAN

I London og New York var man på sett og vis mer opptatt av det tunge vannet enn tyskerne. Hydros folk var overbevist om at de alliertes krigsledelse tillat produksjonen av tungt vann på Rjukan større betydning enn den hadde. Hvis det virkelig hadde forholdt seg så at tyskerne var på nippet til å løse atomspaltningen og skaffe seg atombomben, ville de selvsagt ikke ha bøydd unna for de argumenter som ble fremført fra Norsk Hydros generaldirektør,

hvor tungtveiende disse enn kunne være fra norsk synspunkt. «Krigens harde lov» ville sikkert blitt påberopt for ikke bare full produksjon, men for tiltak til forsert produksjon. Alt i alt fikk tyskerne tak i omkring ca. 2600 kg tungt vann fra Hydromens det etter sakkyndig utsagn trengtes minst 5000 kg for å få i gang effektive forsøk. Etter krigen ble det også bekreftet at det overraskende ved de tyske eksperimenter var de relativt beskjedne resultater som var oppnådd. Det hadde ikke lyktes å spalte uran 235 og tyskerne kjente ikke til eksistensen av plutonium. De var ennå langt fra målet.

Dette var som sagt også inntrykket hos Hydros fagfolk. Direktør N. Stephansen og ingeniør Brun fremholdt som sine bestemte inntrykk at tyskerne sannsynligvis ikke hadde funnet anvendelse for uranatomet energi til bomber. Men de alliertes eksperter følte seg ikke sikre, ikke så sikre at de ville løpe noen risiko ved å la tyskerne og tungtvannproduksjonen i fred.

Da det store bombeangrepet på Vemork og Rjukan kom 16. november 1943, var dette allikevel som en «alternativ ordre». Dette går frem av en redegjørelse som den norske Londonregjering mottok fra den britiske regjering som svar på en protestlignende henvendelse til de amerikanske og britiske regjeringer om bombingene. De flystyrker som 16. november var dirigert over Sør-Norge, opererte etter ordre direkte fra The Combined Chiefs of Staff, Washington, og hadde som det primære mål fått oppgitt Knaben molybdén-gruver og Kjeller, men med kraftstasjonen på Vemork som sekundært mål, hvis værforholdene skulle gjøre det umulig å slippe bombelasten over begge nevnte mål. I svaret heter det for øvrig: «Angrepet på Knaben var vellykket, men angrepet på Kjeller ble forhindret på grunn av skydekke over målet. I overensstemmelse med instruksen forsøkte flyene i stedet å angripe Vemork. Ved et beklagelig uhell tok imidlertid noen av disse fly feil av nitratfabrikken på Rjukan og kraftstasjonen på Vemork som ligger ca. 3 miles bortenfor. . . . Den britiske regjering beklager dypt at en feiltagelse av denne art skulle inntreffe.»

Det ble observert 140 flyvende festninger hvorav de fleste i 6 bølger feilet over Vemork i 3000—4000 meters høyde i tiden mellom 11,30 og 12,03. En mindre styrke, antagelig 15 eller 16 fly, slapp bomber over Rjukan i løpet av et kvarter (mellom kl.

12.00 og 12.15). Etter amerikanske oppgaver ble det felt 711 st. 500 kilos bomber over Vemork og 118 st. 250 kilos bomber over Rjukan. Mange falt utenfor Vestfjorddalen. På Vemork og Vær ble det påvist ca. 90 nedslag. Det var vel en lykkens tilskikkelse at ingen bombe rammet bebyggelsen på Rjukan, da dalen på det område hvor fabrikkene ligger ikke er mer enn 300 meter bred. På Vemork ble derimot 5 boliger og 4 brakker helt ødelagt og 3 boliger skadd. Her inntraff også den tragedien at et nybygd tilfluktsrom utenfor fabrikkområdet fikk en fulltreffer som drepte de 16 mennesker som hadde søkt ly i det. På Rjukan var alle som arbeidet i fabrikkene gått i tilfluktsrommene. Det ble bare 1 offer her, en arbeider ved kraftledningen oppe i lien som ble rammet av splinter og drept. I alt krevde angrepet 21 ofre, hvorav 6 av Hydros arbeidere og funksjonærer og 3 av selskaps pensjonister. Det sivile luftvernets alarmplasser var heldigvis besatt, slik at folk i fabrikkene og befolkningen ellers fikk varsel i tide og kunne søke dekning. Men da de amerikanske flyvende festninger viste seg over Vemork og Rjukan, løp de tyske soldatene for livet til tilfluktsrommene. Det ble ikke løst et skudd mot de amerikanske flyene.

Den materielle skaden var stor, beregnet til omkring 17 millioner kroner. Produksjonen ble for hele konsernet satt ned til en fjerdedel, og driftstapet dreide seg om ca. 200 000 kroner pr. dag. De samlede materielle skader ved luftangrepene gikk opp i ca. 47 millioner kroner ifølge årsberetningen for 1943—1944. De første bombene traff kraftstasjonen på Vemorks nordvestre hjørne hvor vegger og tak ble sprengt ut. Alle 11 ledninger i rørgaten var skadd ved 3 direkte treff og splinter. Kraftstasjonen fikk 4 fulltreffere, men maskinene greidde seg merkelig bra. Inntaksdammen for omlopstunnelen ble truffet av 2 bomber som skadet lukene sterkt. Men for øvrig virket sikkerhetsarrangementene helt, og vannet ble avstengt med en gang rørene gikk. Vannstoffabrikken ble rammet av 2 bomber i den ene enden, og de 4 øverste etasjene ble delvis stygt rasert. Men selve apparaturen kom forbausende godt fra det. Instrumenteringsanlegget, som lå mellom kraftstasjonen og vannstoffabrikken, ble totalt ødelagt. Tungtvannanlegget ble ikke rammet i det hele tatt. Forbindelsen over Mana ble brutt, da hantebroen var truffet og falt ned.

Gassledningene fra Vemork til Rjukan var revet over flere steder.

På Rjukan fikk begge tårnhusene flere treffere. Taket på tårnhus I brente helt opp, overrissingsanlegget virket ikke fordi hovedvannledningen var ødelagt og flere av granitt-tårnene ble rammet. I tårnhus II ble taket og jernkonstruksjonene helt ødelagt, og 3 av granitt-tårnene raste ned. Emballasjefabrikken brente ned til grunnen, og både sentralverkstedet og syrekonsentrasjonen fikk store skader. Ledninger for vann, gass og ammoniakk, damp og elektrisitet ble brutt. Vannet fosset inn enkelte steder, og før man fikk stengt av ammoniakkleddningen var gasslukten en tid så sterk at man ikke kunne bruke alminnelige gassmasker, men måtte benytte surstoffapparatene. En del av jernbanesporene ble revet opp, og atskillige vogner ble ødelagt.

Rjukan by ble heldigvis ikke rammet under dette angrepet. 9 bomber falt i lien på nordsiden av Villa-veien, og de gjorde ingen skade. Men Rjukan Salpeterfabriker med Vemorkanleggene så herjet ut da angrepene var over og redningsarbeidet kunne ta til. Ved en ypperlig innsats fra bedriftens eget brannvesen og egne luftvernmannskaper lyktes det snart å få brannene under kontroll, trass i faren for at flere bygninger skulle rase sammen og vanskene med vanntilførsel. Det gjaldt hurtigst mulig å bringe hjelp til de skadelidte. Et tog med forskjellig utstyr ble umiddelbart etter ulykken sendt opp til Vemork. En egen komité ble nedsatt for å sørge for hus, mat og klær til de verst rammede på Vemork, og selskapet ytet straks en større økonomisk støtte til de dreptes etterlatte og de som hadde fått alt sitt ødelagt. — — —

GJENOPPBYGGING — TUNGT VANN SISTE AKT

Det var en tragedie som hadde rammet menneskesamfunnet i Vestfjorddalen. Man kunne heller ikke se bort fra følgene av de materielle ødeleggelser for landet. Kvelstoffproduksjonen var av største betydning for Norge. Den norske regjering i London var klar over det alvorlige inntrykk hendelsene måtte gjøre i norske kretser i og utenfor Norge og sendte 1. desember 1943 et memorandum til den britiske og amerikanske regjering, hvori det gis uttrykk for dette. Det heter ellers blant annet: «Den norske

regjering er også fullt på det rene med at alt som er av betydning for fienden for krigsførselen må kunne angripes uten hensyn til beliggenheten. De norske militære myndigheter har alltid gjort alt som har stått i deres makt for å skaffe de allierte myndigheter de mest fullstendige og nøyaktige opplysninger om industrielle anlegg og fabrikker i Norge, også med hensyn til i hvilken utstrekning de brukes av fienden for krigsførsel. Ved en rekke anledninger har de tatt initiativet til aksjoner for å sette fabrikker og andre industrielle anlegg i Norge ut av funksjon når produksjonen fra disse var av essensiell betydning for fienden. . . . De norske myndigheter har herunder gått ut fra den betraktning at bare gjennom det beste samarbeid mellom de allierte og ved å benytte fullt ut all den tekniske innsikt som står til rådighet, kan man nå det tilsiktede mål med minst mulig tap av menneskeliv og materiell. . . . I de tilfelle som er behandlet i dette memorandum, nemlig bombing av Norsk Hydros anlegg i Vemork, Rjukan og Herøya, synes imidlertid de forholdsregler som har vært tatt ikke på noen måte å stå i forhold til de mål man tilsiktet å nå.» Så omtales angrepet på Herøya og den plan de norske myndigheter i London hadde utarbeidet for å hindre lettmetallproduksjonen uten å skade gjødselfabrikkene: «Etter det nevnte raid i juli måned ble forholdsregler tatt i samarbeid med vedkomende britiske myndigheter for å sikre et bedre samarbeid mellom de to lands militære myndigheter med hensyn til planleggingen av fremtidige operasjoner. Til tross for disse forholdsregler fant imidlertid raidet på Vemork og Rjukan sted uten at de norske myndigheter på forhånd hadde fått kjennskap til saken. . . . Hvis motivet for angrepene var at det var ansett for påkrevet å stoppe produksjonen av visse andre stoffer enn gjødselstoffer, f. eks. produksjonen av tungt vann, ville spesielle angrepsmetoder vært mer hensiktssvarende enn den alminnelige bombing av hele anleggene. At de norske myndigheter fullt ut var rede til å ta del i forsøket på å stoppe produksjonen av tungt vann, fremgår også av det faktum at også i dette tilfelle var særlige operasjoner under planlegging hos de britiske og norske myndigheter med sikte på å sette visse deler av vedkomende tekniske apparaturer ut av funksjon. Tanken hermed var å stoppe produksjonen av tungt vann og ødelegge de mengder av dette produkt som var an-

der opparbeidet uten å skade produksjonen av gjødselstoffer.» . . . Senere i memorandumet heter det: «Bombingen av Norsk Hydros fabrikker har gjort det dypeste inntrykk både blant den lojale befolkning i Norge og blant de nordmenn som kjemper sammen med sine allierte på de ytre poster. De kan vanskelig forstå at det skulle ha vært nødvendig å ta sikte på en total ødeleggelse av et produksjonsapparat som, uten å ha noen stor betydning for tyskerne, er så vesentlig for fortsettelsen av den ubøyelige strid som folket der i landet har drevet i snart 4 år. . . . Ved å fremlegge disse opplysninger vil den norske regjering uttrykke sin dypeste beklagelse over de hendinger som har funnet sted.»

Den norske regjering fikk ikke tilstutning til dette syn fra de allierte. I det britiske svar (4. januar 1944) heter det: «Det kan ikke garanteres at de norske myndigheters synspunkt angående hvorvidt et mål er egnet for bombeangrep eller sabotasje kan aksepteres som endelig. F. eks. i tilfellet med Vemork kraftstasjon var de omstendigheter som er nevnt i Deres Eksellenses aide-memoire kjent for de britiske myndigheter. Disse bestemte imidlertid etter omhyggelig overveielse av de foreliggende alternativer at målet var bedre egnet for bombeangrep enn for sabotasje, idet de hadde pålitelig underretning om at etter sabotasjehandlingen tidligere hadde tyskerne økt sikkerhetsforanstaltningene i den grad at det var blitt helt umulig å foreta den slags operasjoner med noen utsikt til godt resultat.»

I svaret ble det også gitt uttrykk for at den britiske regjering ikke var enig i at den skade som ved uhell ble påført kunstgjødsel-fabrikken på Herøya, var uforholdsmessig stor sett i forhold til den skade som ble anrettet på lettmetallanleggene.

25. januar mottok den norske ambassade i Washington en note fra Department of State som meddelte at den amerikanske forsvarsminister har opplyst utenriksminister Cordell Hull om at det er foretatt grundige undersøkelser i anledning av bombing av Norsk Hydros anlegg. Det hevdes at begge angrep var nødvendige i kampen for å overvinne Tyskland, og det fremgår av svaret at tungtvannproduksjonen på Vemork var årsaken til det siste bombetokt. Det er også utvilsomt at fremstillingen av tungt vann i Norge hadde stått på programmet ved statsminister Churchills og presi-

9-4-1940 NORGE 8-5-1945

Herøya:

JOHAN KR. ANDERSEN
ALF BRUN
NIELS CHR. HALD
KJELL HAMMERSTAD
ROLF HANSEN
OTTO HARVIÐ
TH. HEM MUGGERUD
OTTAR HAUFF MYHRA
JOHN JENSSEN
H. K. LARSEN
ALFRED LAURITSEN
JOHAN LØBERG
THOROLF MARKUSSEN
HUGO D. NIELSEN
KLAUS OLSEN
OLAV SKJELDSØY

TEIE H. THORSTENSEN
SANGERED VÆNGEN
KRISTIAN WIIG
LARS WIIG

Notodden:

GEORG WÄRNER
ANDERSSON
BJARNE SKORVE
EARL UGLAND
SIGVART UTHUS
KARE ØIEN

Rjukan:

THOR ABRAMSEN
WILLIAM BERGAN
THORLEIF BROKKA
ARNEIN BOILESTAD
HARALD CHRISTENSEN
AGE EKEIAND
OLE ENGBREITSEN
HALVOR GRASDALEN
ØYSTEIN JÄHREN
SOLVEIG KNUDSEN
EMILIE OLSEN
HALVOR REISJAA
JOHAN ROIRUD
KAARE ROED
GUTTIK SANDSBRAATEN
GUNNAR SYVERSTAD

Minnetavle over Hydrofolk som falt for fedrelandet
ble reist på Rjukan, Notodden og Herøya.

dent Roosevelts tidligere drøftelser om atomkraften, og det synes avgjort at de allierte ikke ville ta noen som helst sjanse, men hindre tysk forsprang for enhver pris.

Imidlertid var bombingene av Vemork et så overbevisende og hardtslående argument at de tyske myndigheter (Reichskommissariat) 13. desember 1943 ga beskjed til Hydro om at fremstillingen av tungt vann skulle stoppes helt. Men de fattet den ulykksalige plan at en del av luten fra elektrolysørene, som inneholdt litt fortynnet tungt vann, skulle sendes til Tyskland for å oppkonsentreres der. Meldingen om dette ble straks sendt over hemmelig radio fra Rjukan (Swallow) til London, og de engelske og norske myndigheter godkjente et forslag fra de norske kontakter om å senke fergen som skulle transportere luten over Tinnsjøen.

Selv denne magre form for tungt vann måtte ikke komme i tyskernes hender. 19. februar 1944

ble et par snes fat av denne luten med i alt 15 000 l og et beregnet tungtvanninnhold av ca. 600 kg lastet inn på 2 jernbanevogner som neste dag ble kjørt ombord i fergen Hydro. I løpet av natten hadde 3 hjemmefrontkarer plassert 2 tidsinnstilte sprengladninger i baugen på fergen. Knappt 1 time etter at den hadde forlatt fergestedet inntraff den første eksplosjonen som gjorde fergen manøvreudyktig, og kort etter fulgte den andre eksplosjonen som sendte fergen til bunns. Kapteinen Erling Sørensen var på broen og gjorde sitt ytterste for å begrense tap av menneskeliv. Han var den siste som hoppet i vannet sammen med 2 av maskinfolkene. En av livbåtene ble straks satt på vannet. Babords pram ble knust da vognene rutsjet overbord. Det var delt ut livbelter, men 15 mennesker gikk ned med fergen. — den 5. mai 1945, 5 minutter, — derav 12 norske passasjerer og 3 mannskapet og 4 tyske soldater.

Det var siste akt i det tragiske spill om det tunge vann. Selvsagt unnlot ikke tyskerne å ta gisler, blant dem overingeniør Arne Enger ved Rjukan Salpeterfabriker. Lederen av tungtvannanlegget ingeniør Alf H. Larsen og de 3 sabotører kom seg lykkelig over grensen til Sverige. 11. august samme året ble tungtvannapparaturen demontert av tyske mekanikere og transportert bort i tyske militærbiler. Den ble etter det tyske sammenbrudd funnet i en kjeller i et privathus i Brandenburg. Og et par år etter ble en tysk dame tiltalt og dømt for å ha vært i besiddelse av store mengder tungt vann. Trekk som kan fortelle om den tyske militære og sivile oppløsningsprosess, men som også kan være et indisium til fordel for den norske fremstilling av det formentlige forhold med hensyn til resultatet av tyskernes eksperimenter med det tunge vann.

Norsk Hydros ledelse hadde allerede dagen etter bombingene av Vemork og Rjukan lagt planene for gjenreisningsarbeidet. I alt 350 mann ble satt inn på Vemork og 270 på Rjukan. Først og fremst gjaldt det å få kraftstasjonen i gang. Man var så heldig at firmaet Ferrum i Katowice som hadde levert rørene til kraftstasjonen, så å si omgående kunne levere nye rør til den ødelagte rørgate. Allerede 1. juli 1944 var den i orden igjen, det første aggregat i kraftstasjonen var satt i drift så tidlig som 1. april. Skadene viste seg mindre enn fryktet. I vannstoffabrikken var bare 2 prosent av elektrolytorene totalskadd og 10 prosent delvis skadd. På Rjukan ble tårnhus II delvis revet og bare tårnhus I ble gjort i stand og satt i drift. Den nedbrente emballasjefabrikk som var benyttet som lager, ble ikke bygd opp igjen. I august var Rjukan Salpeterfabriker igjen i full og normal drift. Det var et godt planleggings- og byggearbeid som var utført av Norsk Hydros folk.

DE ØKONOMISKE RESULTATER

Skulle man domme etter de begivenheter av krigshistorisk art som knytter seg til Norsk Hydro under den annen verdenskrig, ville man få et meget misvisende inntrykk av selskapets virksomhet og den rolle det spilte for det vi kan kalle landets legale interesser. Det var innføringen av de spesielle «krigsviktige» elementer som lettmetall og

tungt vann i virksomheten som er skyld i dette. Om Norsk Hydros primære produksjon, kvelstoffgjødning, er det bare å si at den var av den aller største betydning for det norske folk, og at det var livsviktig at den kunne fortsette så normalt som mulig. Da Administrasjonsrådet trakk opp retningslinjene for produksjon og omsetning i det besatte Norge, som nevnt i begynnelsen av dette kapittel, var vårt land ribbet for utenlandske betalingsmidler, og de muligheter som var til stede for å etablere et varebytte med våre naboland var begrensede. Vi hadde faktisk bare ett stort kort på hånden, og det var Hydros produkter. I den situasjon vi var brakt forsyningsmessig, var Hydros produkter samtidig av avgjørende betydning for vår egen matproduksjon og matforsyning. Hydros leveranser til hjemmemarkedet ble fordoblet i forhold til årene før krigen, og kvantumet som i to av krigsårene gikk opp i 23 000 tonn N eller 151 000 tonn vare, ble levert til førkrigspriser.

Leveransene til hjemmemarkedet utgjorde fra ca. 25 til 38,5 prosent av de totale leveranser, siste prosentsats gjelder 1943/44 da selskapets samlede produksjon, på grunn av bombingene av anleggene på Herøya og Rjukan, ble redusert til 43 prosent av kvantumet i 1938/39.

Som det går frem av de opplysninger som er gitt i et senere kapittel om selskapets omsetning, spilte leveransen fra Norsk Hydro en vesentlig rolle også for nabolandene. Det kvantum som ble disponibelt ved at Hydro ble avstengt fra sine oversjøiske kunder, kom i sin helhet Norge og våre naboland til gode. I 1939/40 dekket Danmark 49 prosent av sitt kvelstofforbruk fra Norsk Hydro. Hydros andel lå vesentlig høyere under hele krigen, og var i 1942/43 oppe i 79 prosent. For Sverige varierte leveransene fra Hydro fra 25 prosent i det kritiske året 1943/44 til 50 prosent i 1940/41, men de lå prosentvis lavere enn i 1939/40, da de utgjorde 61 prosent. Dette står blant annet i forbindelse med de handelspolitiske forhold under okkupasjonen.

Hydros ledelse kunne motstå ethvert forsøk fra tysk side på å øke produksjonen av salpetersyre og ammoniumnitrat. Et krav i den retning kom fra Stikstoff-Syndikat i 1943, men ble med hell avvist av Hydros ledelse under henvisning til faren for bombing. I 30-årene oversteg produksjonen av de nevnte varer, som har betydning som rå-

stoff for sprengstoff, 6 prosent av den samlede produksjon. Den lå i forhold faktisk lavere under hele krigen.

Det ble fra Norsk Hydro ikke levert andre varer enn tungt vann til Tyskland under krigen. I 1940/41 ble Hydro nødt til å levere 6300 tonn gjødsel til Nederland. En last som våren 1945 skulle gått til Tyskland dirigerte man til Danmark.

Hva var så resultatet økonomisk?

Noen krigskonjunktur kunne det ikke bli tale om for Norsk Hydros vedkommende. Produksjonen ble som man forstår sterkt hemmet av krigshendelsene. Dertil kom ugunstige vannår. Produksjonen var i 1942/43 såvidt høy som 84 000 tonn N, men lå i de andre år vesentlig lavere, i 1943/44 altså så lavt som 39 000 tonn. Antallet beskjeftigede var relativt høyt og lå med unntagelse av det nevnte kriseår over 3000. Hydros ledelse holdt på folk som egentlig ikke trengtes for at tyskerne ikke skulle få påskudd til å sende dem til anleggene eller utskrive dem til arbeidstjenesten. Lønningene var låst fast gjennom den offentlige reguleringspolitikk. Hydro omgikk lønnsstoppen ved å innføre produksjonspremiering, og de gjennomsnittlige lønns- og gasjeutgifter pr. ansatt steg ca. 17 prosent under krigen. Driftsutgiftene pr. tonn N økte med omkring 1/3. Kvelstoffprisene steg fra gjennomsnittlig

760—780 kroner i de to siste førkrigsår til vel 1000 kroner. For leveringene til hjemmemarkedet var der ingen prisforhøyelse, prisene var her bundet på førkrignivået. Resultatet av driften, slik det trer frem av regnskapene, viser som man kunne vente et synkende overskudd, fra 9,25 millioner for konsernet i 1939/40 til 2,29 millioner i 1942/43. Ledelsen besluttet å sløyfe utbytte på de ordinære aksjene for dette år. Ulykkesåret 1943/44 kunne ikke annet enn bringe underskudd. Dette ble 2,10 millioner for konsernet etter dekning av ordinære avskrivninger og diverse utgifter med 6,7 millioner, hvorav 4 millioner i forbindelse med bombeskadene. For dette året ble utbyttet sløyfet også på preferanseaksjene.

Man kunne feire befrielsen med et regnskap som viste et mindre overskudd, 774 978 kroner, hvortil ble føyet 5,43 millioner fra disposisjonsfondet, og det gjorde det mulig å la preferanseaksjonærene få de vanlige 8 prosent og gi de ordinære 4 prosent.

I det etterfølgende kapittel om befrielse og ekspansjon har vi gjort nærmere rede for Norsk Hydros finansielle stilling etter prøvelsenes år under krig og okkupasjon. Selskapets finansielle stilling skulle vise seg å være meget bedre enn man skulle ha trodd. Da alt igjen var brakt i orden, skulle det endog vise seg at stillingen var *meget* god.